नं: ७०-घ

शब्दकौस्तुभव्याख्या
नवाह्निकम्

पत्राणि ४१

नं: ७०

शब्दकौस्तुभ व्याख्या
प्रथमाह्निकतो नवमाह्निकसमाप्तिपर्यन्तम्

पत्राणि ४१

नं० ५०८
शब्दकौस्तुभ व्याख्या
नवाह्निक

शब्दकौस्तुभ व्याख्या प्रथमाह्निकप्रारभ्य नवमाह्निकसमाप्तिपर्यंत

व्याकरण शब्दकौस्तुभ

नं. ७०

२४९

॥ शब्दकौस्तुभ नवाह्निकव्याख्यायं ॥

१२००

१

॥श्रीगणेशायनमः॥विषयमिति।विषयैकघितेतितत्रतन्निरूप्यप्रयोजनमप्युक्तप्रायमितिभावः।प्रयोजनमाहेनिकैयदेतिक्तंतुवि
षा।विषयाकथनेनम्भून्नत्वादिनिरुक्ति।द्योतकत्वेतीति।इदंनसाध्यं।अनर्थकनिपातानामपिदर्शनात्।किंतुवाचकत्वाभावइतित
दाहः।नत्विति।प्रकृतेचशब्दानुशासनपदस्यलक्षणा।शब्देसमभिव्याहारेणेयातो।ऽकष्टजपादाविवकेवलप्रयोगस्तुअ
द्विवदेषामपि।तेनवाचकपदसमभिव्याहाराभावाद्यशब्दस्यनद्योतकतेतिपरास्तं।पद्वाशब्दानुशासनमित्युक्तेवासार्थसमा
सपेक्रियाध्याहारस्यावश्यकः।तत्रानिपतक्रियाध्याहारेसमस्तक्तेऽयशब्देनक्रियांतरंस्यवछेद्यग्रारंभरूपैवात्रक्रियाविवक्ष
ते।इदमेववाचशब्दस्यद्योतकत्वंनमेति।सामान्येइति।व्याप्यधर्मोपस्थितौव्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादितिभावः।
षष्ठीति।नचसमुच्चिताभिधानान्निषिद्धष्टसमुच्चयानभिधानान्नभेदनिबंधनाषष्ठीतिवाच्यं।तथासतिसत्ववाचित्वादनि
पातत्वादनव्ययत्वेविभक्तिःस्यादितितिभावः।यद्येति।इदं।समुच्चयपरत्वादौ।ननुचशब्दशक्तिस्वभावानपचनिपाकइत्या
देरिवचादित्वाव्ययसासत्वमतत्वमितिनविभक्तिस्त्ववयंसमुच्चिताभिधानाच्चनभेदनिबंधनाषष्ठीरवाविशेषणयोगोन
वाम्युसत्तिसंकेकोवा।ऽत्रतन्माह।अपिचेति।बोधकतापीति।अपिनासादृश्यस्यैवार्थत्वेनामार्थयोरभेदान्वयरसस्संग

राम०

१

हः। चतुर्विधेष्विति। नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपेष्वित्यर्थः। अनुपाख्यानादिति। प्रयोजनाभावादिति भावः। अस्तु भयप्राप्तिरिति। अन्य

~~...~~ इति उभयप्राप्ताविति। स्वतंत्रं तु प्राप्तिग्रहणमुभयोः कर्तृकर्मणोरपि सामर्थ्यप्राप्तमुपादानं तत्रैव प्रवर्तते न लक्ष्य

तरप्रयोग इति भावः। संबंधविशेष इति। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधविशेष इत्यर्थः। शब्दानेरेति। नानाजातीयेष्वाकरणेष्वित्यर्थः

। अत एवेति। वाच्यवाचकभावसंबंधसत्त्वादेवेत्यर्थः। अत एव गोत्वेति। अर्थसंबंधितेन स्फुटतस्य शब्दस्य स्थानमात्रे विशेषणत्वसी

कारादिवित्यर्थः। न प्रसय इति। तत्र हि निष्ठायां शिटीति प्रसारणापरङागमे पाठितमिति स्मादिसाशंकरोणध्ययने इत्सत्त्रणीति यो

गं विभज्य एवं तान्निष्ठापाठेनेति व्याख्यापतत्तो वृत्ते वृत्तिरेवाध्ययनेनिष्ठायां णिलोपो नान्यत्र सत्र चाध्ययन एवेति सिद्धमिति तं

। शरणीकर्तव्या इति। शक्ताश्रयत्वेनेत्यादि। वर्णस्फोट इत्यादि। वर्णस्फोटपक्षे प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वस्वरूपेणार्थोपस्थितिः

। पदस्फोट इत्यत्र तु पदशब्देन सुप्तिङन्तरूपं तत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां न स्वस्वार्थोपस्थितिः किं तु समुदायेनैव समुदितस्येति। वाक्य

स्फोटे प्रकृतिप्रत्ययसंमोहे न तथा वाक्यपक्षत्वात्। नन्वानुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानामेव व्यंजकत्वमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा स

रो रस इत्यादावर्थविशेषप्रतीतिरसमापन्नेः। एवं चानुपूर्वीविशिष्टानां तेषामेव वाचकत्वोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनाऽसंगतेरि

२
2

तिषाद्यासंनिवेशविशिष्टत्वं लाघवेनामेव परत्वादुपपन्नो ऽतिरिक्ततत्कल्पनानापत्तेः। पदवाक्यशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणं। प्र
त्येकपदशक्तिग्रहाभावे वाक्यार्थबोधस्याजायमानत्वात्। प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहसत्वे चापूर्ववाक्यश्रवणेपि तस्य जायमानत्वादिति
तन्न। वाक्यशक्तिग्रहे तदभावादेवाच्छित्तदभावोपपत्तेः प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहेपि विशिष्टविशिष्टशक्तिग्रहेपि जायमानस्य बोधस्य त्व
न्मतेऽभावापत्तेश्चेति चेत् किंचिदेतत्। पक्षान्तरमाह। अस्मिंश्चेति। व्यंजकध्वनौ इति। व्यंजकगतविशेषोपहितो ध्वनिगतविशेषो यद्वि
तस्येत्यर्थः। अयं भावः। तत्तद्वर्णव्यंजकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकतावच्छेदकवैजात्यमाहात्म्येनोदात्तानुदात्ता
दिव्यवहारस्वरूपत्वादिव्यवहारोपि। एवं च व्यंजकनिष्ठवैजात्यमेव परंपरासंबंधेन स्फोटवृत्तिकत्वादिबोध्यं। तादृशसंबंधश्च वाचकत्वा
दिग्रहे प्रकारतावच्छेदकतया भासते। स एव चास्य वृत्तिनियामक इति नातिप्रसंगः। तस्य चाभिव्यंजका नानाजातीया वायुसंयोगाः
। तत्र तत्तद्वायुसंयोगाभिव्यक्तस्फोटानामभिव्यक्तेः क्षणिकत्वेपि पूर्वपूर्वसंस्कारसहकृतेन श्रोत्रेण वर्णसमुदायग्रहणवदे
वग्रहणं। बोधकारणतावच्छेदकं च घत्वेनाभिव्यक्तस्फोटाव्यवहितोत्तरत्वेनाभिव्यक्तस्फोटत्वमेव परेषामिवास्माकमपि
। तदर्थज्ञापकज्ञानमपि चरमवैजात्यविशिष्टस्फोटश्रवणादेवैकवर्णविकलश्रवणे न बोधापत्तिः। यद्वा। वर्णाग्रहणेऽनुभवा

राम०
१

सिद्धत्वसमानत्वं न बहुनिनिष्ठत्वे जातमेव परंपरया कत्वादिः स्वनिसः उत्पत्तिप्रतीतिस्तु व्यंजकनिष्ठाया बहुनिनिष्ठायाश्चोत्प
न्नत्तेः परंपरया वर्णोत्पत्तेस्त्वामादाय साक्षात्संबंधेतुल्या घवासत्त्वमलं । नचैवं घकारटकारयो रैक्यापत्तिः । व्यंजकविशेषयोर्भेदेना
दोषाभावात् । विशिष्टांशमादाय भेदस्त्विष्टएवेत्याहुः । अत एवेति । यथा वेति । अयं पदं स्वउपदस्फोटपक्षे दृष्टान्तः । तत्र हि एका
कारपदे षु अनुभूतकत्वादेरन्यत्रारोपः इति तद्भावः । नन्वेवं वायुसंयोगेष्वेव कालादिकमस्तु । तस्य च विजातीयस्यास्तु अत्रा
वर्णा । यद्वा । ध्वनिनिष्ठमेव कत्वादिकं तेषामेव वाचकतास्तु मास्तु अतिरिक्तस्फोटः स तत्राह जातीति । अयं भावः । बहूनां
वर्णानां वाचकत्वे वर्णसमुदायरूपपदवाक्ययोस्तदतिरिक्तयोर्वा तत्त्वे गोत्वादिवदनुगतजातिरेव तथा । तत्र वर्णगता जातिः
रामायेत्यादौ रकारोत्तरमकारयत्वादिशक्तताव्छेदकतयाभिमतं । तथा घटेनेति पदगता घात्वघटत्वं तत्तदुत्तरनत्वादिरूपा त
द्वच्छेदकतयाऽभिमता । एवं वाक्यवृत्तिरपीति । निरस्येषु शब्देष्विति । अत्र निरसत्वं व्याकरणानिष्पाद्यत्वमेव न तु कंठताल्वा
द्यभिघातेनोत्पाद्यत्वाभावः । अत एव न पापयोजनविकारिभिरितितद्दोषः संगच्छते । नचेति सूत्रे तथैवोपक्रमोपसंहारा
भ्यां लाभाच्चाप्याहुरिति । एते च पक्षा बोद्धभेदेनेति तत्त्वं वर्णस्फोटपदस्फोटाविति । शब्द्यांतरं समुदायं प्रतिपद्यन् रसनेन

३

रोस्फोटः समस्तपदलोक्तेः । एतदानुपूर्व्यांपशब्दं स्मारसपरिशतोन्यनेन दृष्टीति फः । पदतुकैयटेन निरसशब्दं नैपेऽ स्वंजशब्दत्ववर्णो वहनर्थ
कोपलभ्यमानावयवास्साधुकं तस्त्र सदृष्टीतिपपक्षा । ननु निरसशब्देन अवयवान संसेवत्पभिप्रायेणा । तत्रावयवशब्देन च प्रक
त्तिप्रत्ययादिकरूपाऽस्यार्थः । ननु वर्णा अपि न संतीति न स्यार्थः । मानाभावात् । अतएव वर्णोवृद्दिति दृष्टांतः संगच्छते । वर्णाय
योपलभ्यमावयवाएव नवक्तृगत्साविद्यमानावयवारनित्त रथ्यैः । एवं स्वोपमर्दनेति । एवं पूर्वं वो ध्रुपेपत्स्योत्तरोत्तरबोद्धुः तत्त्व ज्ञा
पकवो दृष्टत्तिधर्माश्रयत्वादितिभावः । यद्वा आकांक्षादिनासंसर्गलाभ इति वर्णस्फोटपदस्फोटवादिनोमतं । तत्सुप्रमर्दकत्वं
वाक्यस्फोटस्यासंसर्गस्यवाक्यत्वमितितन्मतावासदुपपत्तिश्चान्यसंकुट । अवयवशब्देन पूरूपपादनयेति । नचैता दृशवि
षयेपस्थानि नएवोपस्थापकाः व्याकरणाभेदेनस्थानिनामननुगमेपि न दोषः । स्मारकाद्वेषसाहेषवात् । नत्वेकसंवधिदर्शने
नापरसंबंधिस्मरणेप्रतिबंधी अनुगंतुंशक्यते । यद्वा पदविषयकसंस्कारोद्वोधकस्यैवस्मरणसंबंधसंभवादितिवाच्यं । अनधी
तव्याकरणस्यबोधानापत्तेः । शक्तिभ्रमादुद्बोधांगीकारेतु वरंशक्तिकल्पनमेव माप्यमिसस्पत्रविस्तरः । षडंगोवेदोऽध्येयोज्ञेय
इति प्रमाणापातं त्रज्ञाने विध्यसंभवात् षडंगवेदाध्ययनफलत्वेनैवतत्कीर्तनमितिसाधुः ॥ बोध्यमिति । अतएव रसादिप्रयो

राम॰
३

जनसत्वेपि न नित्यहानिः न च प्रयोजनं निरस्तं। किं त्वर्हि यदकरणे प्रत्यवायस्तदिति भावः। ननु व्याकरणाव्याकृतकाण्डसंदर्भसंरक्षव
तश्रद्धेतत्परंपरयैव परस्परस्मात्सुपपत्तिरत आह संभाव्येरन्निति। उपकारकां स्यायामिति। स्वयमेवेतिकर्तव्यताकांक्षेत्सु व्यते
कथमित्याकारणं मन्त्राद्यप्यंगमिति। तेषामप्यन्यांगजातवदिह कृतोपकृतितत्त्वातिदेशेनैव लाभ इति ध्येयं। विजिरपृथग्भा
वइत्यस्य प्रयोगइति। यद्यपि भाविरभाष्यकारो विजीत्यस्यैव तद्रूपं तद्भावमुक्त्वा हसलाहागमशास्त्रानित्यत्वाहामाकंपिष्टा
इत्युक्तं विजिरः कंपनार्थे लाय धातुत्वामनेकार्थत्वाश्रयणापत्तिरिति तदाशयः। तथापि तदपेक्षया पाठाद्धसलादिकल्प
नागरीयसीगंधयकृतोऽभिप्रायः। कर्मधारयोयमिति। तिनन्तुकमेधारयस्य लघुत्वात्त्वेरेहानुपपत्तिरिति चेन्न। अन्यपदार्थस्या
निवारणेशब्दस्य सत्वेन बहुव्रीहेरपिसंदेहसंभवात्। न च व्याख्यानान्निर्णयः। पौरुषेतयासंभवेप्यपौरुषेयेवेदे दृष्टार्थेवि
षयेतयाऽसंभवात्। निश्चिनोतीति। अवैयाकरणस्तु विपरीतं तत्सुरूपमेवाध्यवस्येदिति भावः। तेसुरा इति। क्रतो हवा शब्दः
प्रसिद्धो। निंदावचनादिति। निंदा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात्। अत एव क्रतुगता। अन्यथायु
याक्रतेप्यक्रतुत्वस्य संदेहाच्चारणेन संभवात् अनेकार्थत्वात्तु धावनमफलं स्यात्। क्रतुंगगतातु न संभवति। न हि क्रतौ म्लें

४
५

श्चारणेन किंचिद्दुष्टेपि गुणं प्रभवतीति भावः। ऋत्यसंस्कारोतिा यस्य पर्णमयीजुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति दृशोभ
णमात्रप्रकारेणवा केवलं मंत्रोहीन इति। अत्रमंत्रशब्दः शब्दमात्रपर इति व्यस्यते। स्वरेणवर्णेनवायोहीनः प्रयुक्तं
समषामिथ्यमर्थः। न केवलं तमर्थमेव नाहापितु सः वाग्वज्रो यजमानं मारयेत हिनस्तीति लेट् इत्याहुः। पु
रा किल त्वष्टा इन्द्रमारव्यापि काभारता इत्युद्दिष्टवा॥ इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति केयंटे तु फलरूपहेतौ इन्द्रेणेत्तितृती
या बोध्या शातयितेति। अनेन शत्रुशब्दस्य क्रियाशब्दत्वं दर्शयति। सपत्नपर्यायत्वे हि समासयोर्भेदो न स्यादि
ति बोध्यं। वेदे पठ्यमानस्येति। त्रैधातवीयेष्ट्यर्थवादेऽस्याप्यस्त्वशाखायां संहितायामर्थवादः पठ्यते। अन्यथाच्चा
रणेनयागस्य वैगुण्यं बोध्यं नायेत्ति तस्मात्व्याख्यायामहं भास्करेस्पष्टमेतत्। ऊहितमिति। स्विष्टयापुज्यमानमिसर्थः
। नतु वेदपाठितमंत्रस्यापि येसारिवद्दू होयमिति बोध्यं॥ विभाषाग्रहणासंभवादिति। ननुत्वदुक्तविभागेऽप्यन्तच्छन्द
सीत्यस्य संकोचकल्पनापेक्षया यज्ञकर्मणीत्यस्यासंबंधकल्पनेलाघवात्तु न विभाषाग्रहणं व्यर्थमेवस्यातन्त्रा
ह्युक्तेति। केचिदिति। अत्रोदाचिबीजं तु विभाषाछन्दसीत्यत्राछन्दसीति छेदाय विभाषाग्रहणंस्यैवमतएवाव

राम॰
४

शपकमिति। किंच प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि सामर्थ्याद्देवयज्ञकर्मणि लप्स्यते इति सिद्धो विभाषाग्रहो व्यर्थः। न चोऽहिते
षु नित्यं अनूहितेषु वेति व्यवस्था संभवः। कर्मग्रहणसामर्थ्येनोऽहितानूहितयोरुभयत्रापि लुक्कर्मणीसेतत्स्रष्टं ते
ण वशपकत्वात इत्यद्रस्तेनोक्तत्वाच्च। तस्मात्कैयटोक्तः पर्युदासपक्ष एव ज्यायान्। न च पर्युदासपक्षे यज्ञकर्मणी
ति सूत्रे कर्मग्रहणं व्यर्थं जपादीनामकरणत्वे मंत्रत्वेन साक्षात्त्वंगमंत्रत्वेन वा साजात्यं समाग्राहीति तत्सार्थक
ता। अत एव इषे त्वेति शाखाछेदनमंत्रादावप्यूहः क्रियते भवत्येव। केषांचिन्मंत्राणां स्वर्येण पठनं तु प्रामादिकं सूत्रविरु
द्धं च। ऊहेषु नैकश्रुतिः। ऊहा अपि मंत्रा इति एवं मीमांसापदं तु बाधे इति कैयटः। विभाषा छंदसीति सूत्रस्य हरदत्ता
दीनां सर्वेषां संमतत्वाद्वा इदं भाष्यानुशिष्टप्रस्तावेन हृत्पास्कर स्वर सौष्ठवमेवेत्स्य लक्ष्यदेरस्य स्वरणा। गतिसमासेऽपीति
। अपि ना इत्यादि बोधिता। समासाभावे बाधकाभावः क्रियायोगाभावाच्च कथं गतिसंज्ञेति। पठंत इति। तद्याचकाप्रा
दुष्टयुक्तमिति भावः। सत्सदेवोसीति। सत्सेन साधुशब्दप्रयोगात्वेन दीव्यति व्यवहरतीति सत्सदेवः सर्वः
। शारीरं पापमाकुर्वंतीति। तालुमाष्यप्रकाशं तत्र लपि बोध्यं साधु लापते इति। येन वक्ष्यमाणरीत्या पभ्रंशेष

५

पिशक्तिस्वीकारेणातेषथ्यतिव्याप्तिरितिबोध्यं।शक्ततापन्नाविति।शक्तत्वंशक्यतावच्छेदकत्वं।शक्यतावच्छेदकेशक्यत्वव्

तृशक्ततावच्छेदकेपितत्वंवा॥जातिविशेषइति।नचक्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदस्ययोगपद्यासंभवात्तत्रनारब्धे

तुगोशब्देगोशब्दत्वंकथंभवेदितिन्यायेनगोपदत्वादिजातिवक्तुमशक्येतिवाच्यं।धिभावेकृतेइति।कुत्साद्यविवक्षा

यांधिभावस्यचरितार्थः।नचांतरंगोधिभावः।कुत्साद्यर्थेप्रत्ययेकृतेनाकचोबहिरंगत्वात्।तात्पर्यंचेदंहुमल्मइतिसूत्रे

केयटइतिवाच्यं।अंगसंज्ञाप्रत्ययेकृतेनधिभावस्यापिसमत्वात्।प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वाच्चेत्याहुः।गोत्वमिति

।एतदुपलक्षणं।तेनव्यभिचारोपिबोध्यः।तस्मात्ऽजातिरूपलक्षण मित्यादि।अस्समतेव्यक्तिबोधानिर्वि

कल्पकएव।अलक्ष्यस्यापिलक्ष्यतावच्छेदकस्यशाब्दभानवत्उपलक्षणतया।शक्यतावच्छेदकजातेरेववाप्रका

रतयाभानंव्यक्तिशक्तिज्ञानस्यतादृशबोधएवकारणत्वादित्याहुः।जात्याश्रयत्वेति।जातेर्विशेष्यत्वेऽस्यार्थः।सरह

स्याइति।रहस्यशब्देनोपनिषद्भागःस्मृतयोवा॥एतावान्प्रयोगस्यशाब्दभानवत्उपलक्षणतयाशक्यतावच्छे

दकजातेरेववाप्रकारतयाभानंव्यक्तिशक्तिज्ञानस्यतादृशबोधएवकारणत्वादित्याहुः।जात्याश्रयत्वेति।जातेर्विशे

राम०

५

ष्पत्विद्दत्यर्थः। तत्र दुष्टमाहुरिति। रहस्यशब्देनोपनिषद्भागः स्मृतः पौवा। एतावान्प्रयोगस्य विषय इति। काव्यनाटकादिषु तु ना
स्यंतवर्जितापशब्दमिति न परिगणितं। कश्चित्तु पौरुषशब्दत्वरूपदोषस्य गुणत्वात् यथा कास्मिंहे सुभ्रुरिति भट्टिश्लोकस्
भ्रुइत्यनेन नराममस्यात्स्यैत शोकघातं न। काव्यदोषेष्वपशब्दगणनं तु प्रकांतानपभ्रष्टशब्दत्वहानिः क्रमभंग एवं प्रतर्भवती
साहुः। पाठसामर्थ्यादिति। अप्रोक्तप्रत्ययांतस्याप्यध्ययनार्थेनान्वयासंभवादिति भावः। दुर्बोधशक्तिरिति। निर्विवि
कित्सशक्तत्वमस्यपरस्यबाधकं विनाभ्रमत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादिसपिबोधं लक्षणादेस्त्वप्रसंग एवातस्यार्थां
तरशक्तिपूर्वकत्वात्। इतिशब्दकौस्तुभव्याख्यां प्रथममाह्निके। अविवक्षितत्वादिति। अनुकार्यानुकरणयोरभेद
विवक्षयेत्यर्थः। अनुकार्यप्रतीतिस्तु सादृश्यसंबंधेन न त्वभिधाव्यापारेण। अर्थवत्सूत्रे च हष्टसार्थवत्त्वं विवक्षितं न तु
यथाकथंचित्। अपदं न प्रयुंजीतेति निषेधस्त्वनुकरणातिरिक्तविषय इति भावः साहुः। सिद्धां लोपभजेमेतेति। दी
र्घेहिलांग्रहणीस्यात तथा च अकृत्वप्रतिबेध इति वार्त्तिकोक्तदोषः। अगृहीतशक्तित्वादिति। जनितबोधत्वाच्च न
पुनर्बोधः। अनिसाहीति। अर्थवत्स्याविवक्षयाविभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्तु हृदितस्यैव वाकत्वात्सक्तेवतद

वै॰ ६

मावाच्छिन्नसमेतत्। विभक्त्यंतसजातीयघटितत्वेनवाक्यत्वात्तत्स्याभिप्रायेण। वाक्यंत्विति योऽपि साधुः। कालत्वव्यवायादिति। का
लव्यवधानानुष्ठितत्वेऽपि तिष्ठेमाहीनां फलाजनकत्ववत्तथोच्चारितं तत्पदस्यापि पुण्यजनकत्वाभावान्नासाधुत्वं प्राप्तं निवर्त्तत
इति भावः। सात्यमुग्रिराणायनीयानामेवेति। ह्रो एकारौकारौ एतयोरेव मतेऽर्धसवर्णः। अर्धैकार्हत्वं न्यूनस्य ह्रस्वत्वाच्च लोपनाना
मपीति बोध्यं। एतेनार्द्धिका। एतौ च ह्रस्वलोपनानामपि सत्वेनैव कारौ संगत इति परास्तं। सामर्थ्यादिति। वृद्धिरादैच् सूत्र स्वात्
ताभ्यामैच् ह्रस्वतावेच इस्याद्यर्थेऽप्ययुक्तिः। ह्रस्वस्यावश्यकत्वात् च्छिन्नसमेतत्। तत्रेति। अकृताधोन्य थानुपपत्त्याथवच्छेतोतापया
हल्क्कल्प्यात तत्त्वसन्निहितमिव नासन्निहितमित्यर्थः। विषयकमेव तात्पर्यकं नाकारादिविषयकमिति भावः। नाज्झलाविति भ
साख्यानपरभाष्यमपि योगविभागरूपाद्यलाधिक्यात्। सावर्ण्यप्रसक्तेः। सम्प्रयोगे वे साधुः। सावर्ण्येति। दीर्घणासहे साद्रिःसा
पक्वेनेति। इदं दूरे इति विरूपमाणाणरीत्याधिवसमेतत्। एक एवेति। सवर्णायमिति प्रसभिन्नानादत्वे स्थलोऽकारमुच्चारयनी
ति प्रयोगाच्चेति भावः। निवर्तिलाहितिः। पूर्वोक्तस्ख्योत्तर यागौगौणमुख्ययावा वाध्यत इति भावः। जातिस्फोट एवेति। नततद
प्रयाशास्त्रप्रक्रियेति भावः। सावर्ण्येति। सावर्ण्यादिव्यवहारस्तु ध्वनिगत दीर्घत्वादिभिः कालानिकंभेदमादायेत्याहुः। अ

राम॰ ६

नरत्वादिति ॥ विहतत्वाभावादित्यभिमानः । अविशेषेणेति । संवृतेणादित्यत्र दृष्ट्याऽसिद्धत्वादिति भावः । अतत्त्वन्यपध्वनीति । वर्णा
निसत्तापक्षरं इह । तेनतन्तुतीपरत्ति । नचैकस्मिन्ना सामर्थ्ये तन्निबंधनकार्यसिद्धौ शास्त्रचरितार्थे मा भूदन्तरेकार्यं न प्रयुञ्जी
तेति वाच्यं । सामान्यशास्त्रस्यापवादकमन्तरेण विशेषोपसंहाराभावात् नियतविशेषोपसंहारे च सर्वत्र कार्यप्रसक्तेरनिवा
रणादित्याहुः । अथ वेति । एवं स्मिन्नप्यस्मिंजातिनिर्देशोऽयं वचनस्याविवक्षितत्वादिति । ग्रंथविरोधो तत्पक्षान्तरोपन्यास इति भा
वः । त्यक्तत्वादिति । यद्यपि पदस्याध्याहारेणानुमानमुपनीतं भानं वा तथा च तस्मिन्नसति लोपोऽप्रयोगश्चास्य एव तत
थापि देशोच्चारणमात्रेऽप्रयोगाभावाज्ज्ञानमात्रे प्रयोगाच्चस्थानपदस्य वस्थानं स्थितिर्वर्त्तते तेन तु जायत इत्यर्थः तथा
ज्ञानेऽपि अनुपपत्तितादवस्थ्येनार्थाध्याहारतापकत्वात् । अप्रयुज्यमानस्येति व्याख्यातुं मंदबोधार्थं इति न स्फुटोपद्रवः । अ
न्यथा माहेश्वरसूत्रसंबंधेनोपस्थितस्य शास्त्रबोधविषयत्व इत्यर्थः । प्रत्ययलोपस्याभिन्ने प्रत्ययस्यानुमानिकादित्यानं किं
तु तदभावेऽप्यतिदेशात्कार्यसिद्धिरिति दिक् । लकार इति । हपरोलत इत्यनेना दीर्घसंपाद्येति । अत्र त्वसंपादनद्वारेत्यर्थः
। प्लुतोऽयमेति । तद्विधावचर इति परिभाषणाद्द्स्वरसंधिस्यत्वाच्चेति भावः । एवं चेति । उपदेशे सतीत्यर्थः । कथं चिदिति । अ

अव्ववत्तापनहूरेतिभावः॥ऋकारैकदेशस्वरेफस्येति॥समुदायस्य ऋकारस्यलकारादेशेतुअच्त्वस्यास्यान्पलाश्रयत्वात्सकृते
न्मायेनप्रवृत्ते॥अरवतइति न्मासेपिस्यान्पला॥श्रितत्वात्स्यानिवद्भावेन निषेधश्च स्यादित्यत्तएवमुक्तं॥दिगिति॥प्रागुक्त
प्राचामिति योगविभागेमस्मिन्हेतुरित्यपिव्यर्थमेवेतिल्लकारोपदेशफलंचिंत्यमेवेतिभाति॥अष्टमेइति॥प्लुतावैचइदुतावि
तिसूत्रेभाष्यस्पष्टमेतत्प्रसारव्यातमेवेति॥भाष्यकारैरित्यर्थः॥तथाचभाष्यविरोधएवतदनंगीकारेदूषणमितिभावः॥
नकर्तव्यमेवेति॥अईकारादेःसवर्णेपिपरत्वोपदेशेहीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्तस्येवोकालइतिसंज्ञाविधानेनास्याग्रहणोद्भवावि
धिविधेयतात्याएवाभावादितिभावः॥अकारोमिति॥महिम्नेतमतमत्वेनाकारस्यान्यतरतमत्वात्मात्मा॥ऐदैतावितिभ
वेतांतावपिकस्मात्साधकावेवेतिबोध्यं॥तस्येवेति॥हृष्यादेतपरत्वान्निर्देशेनेसादिः॥नतुतितिदिति॥नचस्वरितार्थमेवतत्स्या
त॥संज्ञायांतित्वप्रयुक्तफलादर्शनात्तत्तिस्वरितमित्यस्यसाह्यात्तत्तिचारितार्थ्याच्चसाक्षात्फलवतीत्वतस्मात्स
चरितार्थत्वाच्चभाष्यमामाणयाच्चादेशस्कारे॥तत्संज्ञाप्रवृत्तस्वभावइत्याहुः॥सामर्थ्येति॥भाव्यमानस्याणुकारस्यसवर्णाग्र
हकत्वमतेइदं॥मतांतरेप्युच्चारणसामर्थ्येनतद्विरोधोबोध्यः॥अभ्युपेत्यवादएवेति॥दिवउदित्यत्रेदकारादेशेतपरसूत्रेदकारस्य

षांशे सर्थः। तान्स्त्रइति न च यर्ऽलु किं फलभेदः। एतद्भाष्यप्रामाण्येनैतस्मायर्ऽलुङ्नास्तीति वक्तुं शक्यत्वात्। अंशांशीति। अस्व
स्वतंत्रस्वतंत्रे सत्यर्थः। ननु हृरित्यव यपवय ष्यंते रेफस्य विशेषणं। तया आगमोरेव स्थान्यादेशभावः। उरेव स्थानित्वेन संबंधेऽपि स
लादेशः स्यात्तदाह। कृपेर्कारेति। णकारः प्रवर्ततेति। रत्तरांतरत्तमाभावात्स्थानसाम्यादित्यर्थः। न च तमवर्णो नास्ती
तिवाच्यं। व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात् सति संभवे तमवर्णस्याश्रीयते न लुशास्त्रप्रवृत्तिर्बोध्यते।। गुणोलोपे प्रथा
न निवृत्त्युपयोगात्। आकृतिपक्षे त्वेकमेव लक्षणं सर्वोपसंहारेण प्रवर्तते तरतीति काचित्तत्र न प्रवर्तितार्थेन्द्रेनेन प्रवर्ते
नेति स्यादिति किं अदोषइति। अन्यथा तद्विषयलक्षणस्य तत्प्रवृत्तेर्वाचैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। विरुद्धकल्पनादिति। अ
न्यथा तस्यैव वैयर्थ्यापत्तेर्विपरीतनियमबाधः स्यादिति भावः। इहेति। इकोयणि सा हि व्यक्तिपक्षाश्रयणोऽप्रकृतविषयर
ति। इदमुपलक्षणं। अपवादांतविषये चेत्तापि बोध्यं। अत एवाद्युः किपि संयोगांतलोपेऽमुदिति। अत एव पक्षयोर्न फलभे
नंत १ दः।। कथमिति। पदितु निपातनाज्जलं नशि सनेनों[illegible]रत्नमोवकारोभवतीति ज्ञापते तदाह न कश्चिद्दोष इति ध्येयं। ज्ञातो
नस्यादिति। दीपध्वलेवेतत्प्रयोजनं। प्रसयरस्य न नुवृत्तेरिति। विशिष्टप्रत्ययत्वे संभवति प्रत्याहारग्रहणेन सर्थः। ज्ञापकादि

२

८

तिा अमयाऽऽरतुस्तेरतुरित्याद्यावद्धेर्वगुणमिद्धोतद्वैयर्थ्यंमस्पष्टमेव। सूत्रद्वयमिति। अनुकृते सूत्रविशिष्टप्रत्याहारग्रहणस्य
बहुवचनस्य च वैयर्थ्यापत्तिरितिभावः। नकुर्यादिति। एतेन लृकारान्तानामधातवः संभवंत्येवेति परास्तं। व्याख्यानादिति।
घशब्देनतरप्तमपौ घशब्दौ चेति संदेहः। घशब्दग्रहणमिति सिद्धांतः। अकशब्दस्य ह्रस्वयोरप्यकृतित्वेनाभ्यर्हितत्वयादी
धीवेवीटामितिवत्पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये परनिपातकरणाच्चनप्रत्ययस्य ग्रहणमिति चिंत्यमेतत्। अविशेषादिति। उभयो
रपरत्वेन विनिगमनाविरहः। एरितिलोपादिति। बहिरंगत्वेन यणोऽसिद्धत्वेऽपि पथीद्देशपक्षे णत्वं प्रत्ययः। अणग्रहणस्ये
ति। धातुग्रहणस्य ज्ञापकतोरखंडनपरभाष्यप्रामाण्येन णग्रहणस्य च तत्परत्वमाश्रित्य नानभिधामाळकारेणा
देशाप्रवृत्तेश्चिंत्यमेतत्। मोस्यादिरिति। अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य वा प्राप्त्यात स्यात्रिधानाद्बलं स्तापमेतन्नदोरि
ति सलोपः स्यादितिभावः। गुणानामिति। तथा चानुनासिकस्य हल्त्वेऽपि निरनुनासिकस्य तद्भावः सिद्ध एवेति भावः। भेद
कत्वेनेति। ननु मामाहात्र्यायस्वेति प्रयोगेऽनानुनासिकत्वस्सन्नुनासिकत्वेऽनुस्वारः स्यादिति दोषस्य भेदपक्षेऽपि सत्त्वाच्चिंत्य राम०
मेतत्॥ इति शब्दकौस्तुभव्याख्यायां द्वितीयमाह्निकं॥ श्रीः॥ अथेति। एवं च निखिलशिलाम्मर्द्दनशब्दविषयकां तांतातवि ८

कत्वप्रयुक्तपाक्षिकसर्वपदप्रकृतिस्वर एव चित्वं बाधेतेति भावः ॥ लभ्यत इति ॥ स्वंचसमासांतपक्षेपि द्वित्रिभ्यामित्यंतोदात्तत्वविक
कल्पो भवेदेव ॥ समासांतानां समासावयवत्वांगीकारेण मूर्धनीत्युत्तरपदत्वात् ॥ उत्तरपदावयवत्वपक्षे तु मूर्धन्शब्दांतत्वबहु
व्रीहेरिस्यपि न दोष इत्याहुः ॥ ध्वनितं चेदं पविधौ भाष्ये ॥ पर्वपक्षन्यायेनेति ॥ कारगंध्यापतिकुलमिसा हो संप्रसारणापा
दनं हि तत्र पूर्वपक्षे कृतं ॥ हास्तिशीर्ष्येति ॥ हस्तिशि (सोऽपत्यं बाह्वादित्वादिञ्) अचिशीर्षइति वार्त्तिकेन शीर्षादेशः ॥ उ
अः प्प उः चाश स्वपपारत्वाच्चेति ॥ पर्वोत्तरसाहचर्येण विभक्तिनिमित्तहत एव ग्रहणाच्च ॥ अत एव लब्धस्वरस्वेपि नहत शब्द
स्य पूर्वनिपातः ॥ एवं च तत्साहचर्यात्सा इपि समासांत एव तु पाद्यतेः क्विपीत्याहुः ॥ एतेन द्विहंतर इति बहुव्रीहौ वर्योवा च
कत्वाभावाच्छमा हो पद न त्रितिर हा देश मद्दत्त र्पेवहुव्रीहिमहणाभावश्पक मितिपूणस्तांवहि मूर्त्तशस निमितकद
तेस्वरेऽसिद्धत्वाच्चेत्याहुः ॥ अस्मिन्पक्षे समासपक्षे ॥ तत्रेणाष्ट्र सावेति ॥ यत्तु नांत्राष्टन्निपुंक्ता भिन्नरूपापकाराभावादिति
तन्न ॥ ऋपराइति सूत्रे कौस्तुभे एव मीमांसक मयोहापाद एव दूषितत्वात् ॥ ननु चोरिति ॥ असाधुशब्दोच्चारणोपाणिनेरदुष्टय
तायसाहुक्तपक्षे नासाधुत्वंविचारयतीति ॥ न तु साधुत्वज्ञानस्य शास्त्रबोधिकारणत्वादिति तन्नाज्ञत्वाविति सूत्रे कैयटे दूषितत्वा

६
१

तोऽस्याघपसर इति। द्वितीयपक्षे लुब्धद्विजातिर्वा भार्यैमेव कार्यमिति भावः। नियमार्थमिति। हस्तत्वस्तुत्वद्विशब्दाभावे क्लिजंतः अ
भेदोपचाराच्चवृद्धिसुके षष्ठ्यै दैसुवृत्तिः। अतएव सामानाधिकरण्यपक्षेलक्षणापेव सिद्धे द्वितीयपक्षे नियमार्थे वृद्धिपुक्तदीर्घेकाराद्वी
नां ग्रहणं मा भूदिति। ततु अदृष्टशृंगाररसहावभावाच्चिंता। अनेकस्मिन्निति एकाशक्तिरित्यर्थः। इदंवसंयोगसंतास अस्यतद्य
सारणपकुरत इति भाष्यविरुद्धमित्याहुः। संकोचयति। अतएव वृद्धिरादैजिति सामानाधिकरण्यपक्षांतरेतु प्रदेशएवाहैक्षुवृ
त्तिः। नत्वत्रैवसंज्ञालेन विनियोगकालइति सामानाधिकरण्यसमुपपन्नमेवस्यादिति हिक। विरुद्ध इति। पंड विशेषसंकेति
तस्यनुकूचीमंधीसादीनामिवकृत्वकत्त्वत्रोकरीत्यासाधुत्वमस्त्येवेति भावः। प्रसिद्धेपीति। क्वचिदेवशक्तिरस्त्यत्रलक्षणेति पक्षे
इत्यर्थः। तस्माविताना मेवेति। नचातद्भाविताना मेवेतिपक्षोपिकिंन दर्शितः। कल्पकाभावात्। आवृत्तिसमिः। विशेषपक्षस्ये
वसंभवात्। नापिटिघुभादिवत्तद्भावित्वासंभवइति हिक। उत्तरपदस्य ग्रहणं स्वर्यतेइति। यत्तु केपटः। पूर्वपदेनाक्षेपादुत्तरपदेत्वव्ये
उत्तरपदस्यग्रहणमधिकारलक्षकंवृद्धिरूपोत्तरपदासंभवाच्चवृद्धिमद्दीपते वृद्धिशब्दस्तुनग्लवतिः शब्दसंज्ञेति निषेधादिति
तन्न। अवतीतित्वैः। सर्वस्यऔः सर्वैरित्यत्र वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवाल्लक्षणायां बीजाभावात्। नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः। नच

राम०
६

स्यान्निवद्भावेनाऽपूर्वविधित्वादिति वाच्यं। नित्स्वरस्येत्ति निषेधेन सर्वान्तसंबंधिकार्यस्यैकादेशात्प्रागप्रवृत्तिज्ञापनात्। तत्र चाने
न सर्वशब्दं ह्रुतोदात्तत्वं शेषनिघाते नौकारादीनामनुदात्तत्वं एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पाक्षिकः स्वरितः स्यात्। न
चैवमपि सर्वदात्विति वक्तव्ये उत्तरपदस्य ग्रहणं व्यर्थमिति केचित्। आशयः। अपवर्गवद्भावस्य दुर्वारत्वात् तत्स्तदुपे स्यैव मुक्तमिति भावः।
। कृत्त्वायारइति। कात्स्न्ये च प्रतिपत्तिकालिकं ग्राह्यं न प्रयोगसमवायीति पारिषद्याभार्यैन दोषः। आवृत्तो प्रमाणं च निमित्तग्रहण
मेवाऽस्त्वन्यथा वृद्धिरूपतद्धितासंभवेन तद्धितनिमित्तग्रहणसिद्धौ किं तेन। न च दंडशब्दात्प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यर्थे दांडा
सा हेतु वृद्धिरूपस्तद्धितः संभवतीति वाच्यं। अविकार इति पर्युदासेन अस्याग्रहणात्। न हि विकारार्थे वृद्धिरूपस्तद्धितोऽस्ति। एतेन निमि
त्तग्रहणसामर्थ्याद्वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणमिति भाष्याद्युक्तमपास्तं। पः कृत्त्वाय वृद्धेरिति भाष्य
बहुवचनात समासपरतया व्याचष्टे। केचित्तु लितीत्वचनानामिति षष्ठ्यर्थः। स्वरूपयोग्यत्वरूपहेतुत्वे। तदुभयनिमित्तं परिशेषात्फलो
पहितं तच्च सामर्थ्यं लिंकं चित्वं स्येवं सेवेति भाष्याशय इत्याहुः। परसमह्वालभ्यत इति। गिरिमुक्तमग्निमातं स्वहस्ते नेसा दो इत्यर्थः।
इति पक्षे इति। अत्र पक्षेऽस्मच्छास्त्रिवृद्धिशब्देनारैचो बोढव्यास्त्वर्थेन कार्ये कालेति। अत्र पक्षेऽज्जे वृद्धिर्वृद्धिरादैचो भवंतीत्यर्थः।

१०
10

आसिंसेनेति। अत्र पक्षे पद्यपि न संज्ञीकृतः किं त्वाक्षिप्तः तथापि शब्दाध्याहारवादे ताद्दशशब्देन तथैवानुपूर्वीकल्पनमिति भावः। अ
त्र पक्षे पद्यपि न संज्ञीकृतः किं त्वाक्षिप्तः तथापि शब्दाध्याहारवादे ताद्दशशब्देन तथैवानुपूर्वीकल्पनमिति भावः। अर्थाध्याहारे तु विसर्ग
त्रानुपूर्वीकल्पनं। भाविसंज्ञेति। परग्रपराद्दत्वाद्धेतु सामर्थ्यात्तत्कल्पनमिति भावः। प्रत्येकं वा कोविदौ। द्वंद्वनिर्देशादिति भावः। प्रत्येकं वा
कापर्याप्तिमत्ति अव्याकार्थे क्रियायाः वाकोयान्तेषु एकैकस्मिन्नपर्याप्तवृत्तिः अन्वयैकमात्तुपारूटना नापर्याप्तिके तस्मात्विषयप
रादेवास्त्रेणप्रत्येकं संज्ञिसंबंधकल्पनापि संभवति यां भूयोपस्थितिः संलिन समुदितस्यैव स्मादिसाहुः। दर्शनाच्चेति। तदुक्तं। अत्र हाना
दिरूपं च सर्वैरतं। तिप फलं भुजिं प्रत्येकं प्रतिपद्यते न तु नापक्रिमवेति। नश्चाभ्यासेवेति। एवं चात्र पक्षे तत्परकरणांसदृष्टार्थमेवेति बोध्यं
। दृध्याहीनामपीति। मजेर्वृद्धिरित्यादावेव संज्ञासंततिभावागमः। उत्सर्थः। पदाल्पस्थापकमिति। यत्र दृष्टिस्तत्रादेव उपतिष्ठंतरति
वाक्यार्थे न अस्मिन्नपि पक्षे वृद्धिशब्दस्य प्राथम्यमिव युक्तं प्रदेशेत्वादेश्यदकल्पनयैव बोधः। कल्प्यमानपदस्य बोपस्थापकसमा
नविभक्तिकत्वं। अत एवोत्तरपदद्वाविसत्रनदोषः। न चैवमापादेशोपीति। एकारस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। कृतितु यत्र ह
रोनेति। वृत्रह्मामिति साहोभाम सन्निपातकृतो न लोपः ह्रस्ववर्णावयवत्वेन व्यवधायकत्वात् ततद्विधातकं तु कं न भवतीत्येदेवेति कृति

राम
१०

नुग्रहणं तर्हि नित्यत्वज्ञापकं। आदेच इत्यस्यास्त्वमपीति। एजुपदेशस्याविकृतरूपस्य ग्रहणार्थत्वादिति भावः। आत्वबाधेति। यत्तु सोत्र त्वार्थे
वृद्धियोगोपपत्तौ आत्वबाधकत्वेनेष्टमाणभाव इति तन्न। आनुमानिकवचनकल्पने मानाभावात्। मम त्वेजुपदेशग्रहणार्थ्यम्
मात्वबाधकवचनस्याभावमात्रकल्पनमिति न किंचिदपूर्वं कल्प्यमिति दिक्। वृद्ध्या गुणबाधेपीति। यत्तु आकारं तानामेजन्ताः
प्रकृतय इति वार्त्तिकमते एच इत्यस्य ग्रहणस्य न प्रयोजनं वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसंगविज्ञानस्य वचनार्हता॥ इदं तु चिंत्यं। इको
गुणवृद्धीति परिभाषाभावे स्थर्यं विचारः तत्र वृद्ध्या गुणबाधो न परत्वेन। गुणस्येव परत्वात्। नापि नित्यत्वेन। इक्परिभाषाभावेन
वृद्धौ कृतायां गुणस्यापि प्राप्त्या तस्यापि नित्यत्वात्। शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वमप्युभयोः समं। उभयोः प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वे
न बहिरंगत्वमपि समं। वृद्धेरत्र चारितार्थ्यादपवादत्वमपि न। एवं चेदृशे विषये परत्वाद्गुणे कृते वृद्धेः प्राप्तत्वे वार्त्तिकमते
राऽऽग्रहणं कर्तुमशक्यमेव। वृद्ध्या गुणबाध इत्युक्तिस्तु चिंत्यैवेति दिक्। वृद्ध्यास्तस्या वशप्रभावेन गुणस्य बाधे अश्रवणे इति चार्थ
इत्यप्याहुः। वार्त्तिकविरोधाच्चेति। आकारेपि तत एव गुणभावसिद्धौ तदंशज्ञापकवर्णन क्लेशोपि न कार्यः स्यादिति चिंत्यमिति तत्त्वा
नुनासिक आकारः स्यादिति। तथा सति गोपयसोर्यदित्यानिर्देशविरोध इति भावः। उपपत्तेरिति। यत्तु सदाह्वो नाम इसत्रतपरत्वाभा

॥

वात्तपरस्त्वात्प्रवर्त्स्यमानत्वेन चारा॥ इस्तत्त्वात्प्रवृत्ते निरनुनासिको ऽचारणाच्च निरनुनासिकता युक्ता प्रकृते लिखितिति तपरत्वात्तपर
स्त्वप्रवृत्तेरेण तत्तस्मादनुनासिक एव युक्त इति तत्राऽस्य ईमात्राकरणालाघवाय इत्याकरणालाघवाय वाऽभ्ज्ञामिईसि वस्त्वं कार्यमि
ति तत्राशयात्॥ इदिति च नपुंसकनिर्देशः तेन विभक्तिश्रवणं नापाद्यं। वस्तुतस्तु गुणानामभेदकत्वेपि न दोषः सम्यत्तदितिसू
त्रे सनि स्मृत इति प्रश्लेषेणाभ्युदय से वविधानादिकं ह्रिगिति। यत्तु सन्वदित्यतिदेशादक्तने ति दीर्घः स्यादिति तन्न। सामान्याति
देशे विशेषानतिदेशात्। तस्मादल्लादि सन्निमित्तत्वात्। न भविष्यतीति। पत्त्वं लोत्सपरिभाषयापरत्वात्स्थानेऽन्तरतमपरिभाषा
या बाधइति तन्न। कार्यकालपक्षे परत्वस्यैवासंभवात् नेतस्यादौ समावेशसंभवेन विरोधाभावाच्चैसाहुः। आंतर्यें लाभाच्चेति। त
मग्रहणाने कविधांतर्ये संभवे तदूहणास्य युक्तत्व बोधनादिति भावः। स्त्वघ्नीति। प्रमाणत आंतर्याभावेन अकारे गुणप्राप्तेः अ
कारस्य गुणसंज्ञात्वे तो गुणा इत्यादौ चरितार्थेति भावः। विधेर्निर्विषयत्वेति। स्थानत आंतर्याभावे ऽकारस्याप्राप्तेरिति भावः
। अस्यैति। एक इति विशेषणाभावे कामपतइत्यादौ णिलोपे डित्वेन वृद्धिनिषेधः स्यात्। णिङो णित्वं तु गोरनिटीत्यादौ विशेषणार्थं
। एवं च शष्क्यापाण्श्रयणाम फलमत एव मुक्तमिति भावः। पोरीहिसंनिसत्रेति। किति चेति तु नाऽऽपनादौ चरितार्थमिति

राम०

भावः। गुणाप्रवर्तकत्वादिति। क्ष्मापयतीत्यत्राकारस्य तु न गुणः पुकि विधिक्षितिंस्मस्य गुणः उपर्यात्प्रकारस्य तु न। अन्तरङ्गत्वाज्ज्ञो
पम इत्येतेः स्थानप्रपत्त्याम्यामन्तरतमे चारितार्थ्याच्चापेलेकोपि रिसादि निर्देशास्वबन्धोपयतीत्यादिषु हिर्वोर्धस्या दुः। क्ष्मापयती
त्याकारस्य गुणः। तदुपधाया इति वृद्ध्यापि सिद्धिरित्याह। नतप्रकरणे नानित्यता स्थापनादिति। अथ ह्रस्वातामिति स्थिते विप्रति
षेधेश्चाभीप्सितासिद्धत्वाभावे न फलाश्चलोपतस्याभीप्सितेना सिद्धत्वास्तु नः। प्रसंग क्लृप्तानेनादिष्टके नेति क्विप्त्व भ्रतायावि को
गन्यानुपूर्व्यो ऐकाभावात्पूर्वे प्रवृत्ते रसिद्धत्वाच्चलस्य लक्षणान्यायाप्रवृत्त्या च समाप्त लोपवारणार्थं तत्प्रकरणमारोढु सिद्ध
त्वे वर्यसत्त्वे निरत्यलेखापकमिति भावः। नच ज्ञापितेपि वैयर्थ्यं असिद्धत्वस्यानिसबादादेव प्राप्तिरिति वाच्यं। अघुनि स
त्वेनाप्रवृत्तौ मानाभावात्। अस्य साहचर्येण आदेलोपे नेति वारितं तु चित्रमेतज्ज्ञापकं। भाष्यादिविरोधेनात्र साहचर्यमिति
तत्त्वात् समासरति। यणादीतिल्लुप्तयं चमीकं भिन्नपदं वकुं पुक्तः। तथा स तुत्तरसत्त्रे पूर्वे शब्देनान्वयः सुकरो भवति
।यदि तु पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायां परत्वेऽवधित्वेन त्वदुमत्त्वादुपस्थितत्वाच्चतस्यैवावधित्वेन लेकदेशस्यानुवृत्तिरित्युच्यते
तदा समासेपि न क्षतिः। तेन च ह्रस्वशब्दे स्वशब्दे लोपापत्तिः। स्थलादिसाहचर्येण पांत्यपरादेः परस्यैव लोपान्नदोषः

१२

साकुञ्ज्‌अनेकाच इति। आङ्गस्य सहितानेकाच इत्यर्थः। असिद्धवदिति तथा यौ कास्यांसलाभाव इति भावः। कथं चिरिति। सेशिष्ठ
आचार इति किं चेति दोष स्यात् इव स्पृशत्वादिव मुक्तः। गुणाभावदिति शंपारिति। न च गुणो कृते वारेशं वाधित्वा वाणिं हंगामिति। न्यायिपे
न वृद्धौ अवार इशो ल्लावी हि स्यादेः सिद्धो वकारश्लेषोऽयमर्थ इति वाच्यं। तत्सेत्रे वह्यिद्विवारणायि ग्रहणस्यावश्यकत्वे तद्धर्थमि
ग्रहणस्यानर्थक योजनमिति पक्षस्यैवासंभवेन वाणि हंगमिस्य तत्र नास्त्रि सेव पूर्वपक्षप्रवर्त्तवीयत्वात्। अन्नोनयोरिति। नानप
तीतिचङ् निषेधः। सत्यपि संभव इति। गुणे कृते वृद्धेर्विरितार्थत्वे साशंकैव मुक्तः। अमक जागरि मिश्वेति। पद्यपि समः कर्त्रर्थ
सार्वधातुकपरत्वं विद्धिषते तथापि सामर्थ्यादवधाने संभवमात्रेणापि हि द्वौ शास्त्रबाधकल्पने मानाभावात्। एवमकर्थो
कार्थत्वेपि द्वौ आसुणाविति व क्रोडवीरइति भावः। अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाभ्यां द्विति। अनुवृत्तगुणवृद्धिग्रहणापारसमस्त
पारे कवचनांतपो हि विवर्णातसमस्ताविगापत्र वर्त्ति पदार्थभूतगुणवृद्धि विशेषणालासंभवाच्चिं सोपपय सः। न हि संभ
वति देवदत्तपतरदत्तौ दंडी। कुंडी ति। आद्धिसंभवादिति। पयिमध्यि ग्रहणानुत्तरर्थमेव स्यात्। एवंत्रपाठस्तु विभक्ता
नुच्चारणलाघवानुरोधेनेति भावः। उपक्षयापारिति। दस्मुपलक्षणं। पथ्यीपतेः कि पिचरी र्थेनपेन नाऽन्वयः धानन्यापाम्र

राम०
१२

यशांकर्तुमशक्यमिलस्यापाचेति। यत्न नेनाकारविकल्पविधाने द्वेरूपे सिध्यतीति तत ओत्तरहीर्घ्यग्रहणानुवृत्तस्नापत्तेः। दिग्गि
ति। नच अहूर्वोरतर इति स्थानिनिर्देशो ज्ञापक इति वाच्यम् उकारादिनिवृत्तस्य प्राप्यर्थत्वात्। अनंतरस विकार इति परिभाषा तु
नास्त्येव। पर्यायपतेः क्विप्प्रिमलव्यावृत्तपर्यमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः। स्यास्यानादिति। आकारादिशेषेन पत्र ग्रहध्यारप्यो विधीयंत इ
ति विपरीतार्थस्येत्यन। पूर्वसूत्रे हह्यिगुणा शश्यपोः शाच्छ्रपरत्वस्यलक्षतत्वादित्याहुः। किं तेनेति। पर्यायपतेः क्विप्यावृत्तसार्थ्य
मिन्ग्रहणस्य चारितार्थ्येनेदं ज्ञापकं च विंसानातीवेति। स्यग्रस्यतेः स्मिन्निति सुतपु सासूत्रपरत्वं भवादेव मुक्तिः। पूर्वमेवेति
विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिति भावः। कोः किमादिति। कोः ककारः अवर्णार्थ एव स्माद तोहत्वादिभ्यः त्वात्तनोः
हृद्विरमुषीति विधिपिमाने किं तत्यपकं वोध्यं। रहितापुंगति त्वं तुअंस सस्पह लोविध्यर्थस्यात्। पुगिन्नतरसर्थेप
क्षेति पमलेपि अनेनिजुरिति हेषो द्वर्वारइति भावः। यदिहेति। अग्निविधि रस त्रापि माभो। तीति भाष्यानुपपत्तिमाशंक्यपसां
तरोपन्यासः। अपभावः। नत्य निपम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा। किं तु परिभाषा लिंगवती फलचतीचेति नियमः फलं चे
तरव्यावृत्तिविदितरसंग्रहोपि वक्तुं शाकस इति। यदिहीति। अनंतरस्येतिमापाश्रपरो नेसर्पः। यदि त्विति तदनाश्र

यरोनेसार्थः। पिचव्यवस्थितेइत्युक्तौ वर्णोत्तमसकोगुणात्सावध्याख्यानेऽतिप्रसंगस्थाने वोध्यः। अंगमेवेति। प्रत्यपसंगांशेउपस्थि
ताकांत्स्त्वात्क्विदेशे गुणादस्तासेशितौ तानिर्दिष्टांगोपेतायाः परिभाषायाः अनुग्रहायांगस्यावश्यविशेषणतोपलक्षणप्र
करणावैरूप्यायचेत्सर्थः॥ इतिशब्देकौस्तुभव्याख्यायांतत्तीयमाह्निकं॥ श्रीतत्राहस्येति। अयंचपृष्ठोपदिपरिगणनेनक्रि
यतेभवतेर्द्वघतेऽत्रापिप्रोमोतीतिभाष्यध्वनितः। अन्यथाक्रोपयतीसत्रातिप्रसंगवारणायतापकाश्रयणे हेस्थत
एवस्यमेवस्यात्। कैयटस्त्वेतत्सत्स्यानुपमातेनम्मूतंतेवेतिकश्चित्। क्रिप्येतेतिपत्तुओमाङोश्चसाडइ। ग्रहणेननाजानं
तर्यपरिभाषायाअनित्यतापनेननविरोधः इतितत्र। तस्यां अंगेबहिरंगयोरंतरंगंबलीयइत्यर्थात्तापकेतायाश्चात्तप
सर्गयोः क्वापिसंतत्तरंगताप्रापकतापाश्चसंभवसत्वाच्चेतिसूत्रेउक्तलेनेतदुक्तार्थमानाभावादित्याहुः। स्यादः परसेति।
यद्यपीणोहलोपितथाप्यचोपितत्रांतर्भूताः सुसेवेतिभावः। अचइतिषष्ठ्यर्थेनिष्टत्वात्तेनाज्झिष्टमानंतर्यत्राश्री
यतेतत्रैवायंनिषेधः। तस्मादिस्त्वसस्यपंचमंताथेऽव्यवहितेसतीसपीत्वधुर्मिग्राहकमानविरोधः। अतएवग्रा
मणीकुलमिसादोऽकृत्स्वस्थितितुगसिद्धपरिभाषयावारितः। केनोजतसूत्रेभाष्येइत्याहुः। निर्दिशादिति। एवंचपलो

पायेमावुस्पकं। अन्यथावर्णमात्रापेक्षत्वेनांतरंगे यलोपे बहिरंगस्य पुकोऽसिद्धत्वात्तन्न स्यात्। बाधतइति। तद्बीजंत्वचरि
तार्थत्वं। मानांतरबोधितप्राबल्यं वा। आद्योदाहरणमदभ्यस्तादिति। द्वितीये लिदनघालिति। अस्य च निषेधाश्रबली
यांसइति माधिनप्राबल्यबोधितं। तस्यापि बीजं तु विधानमूलकत्वमित्याहुः। एतेनापवादेपि पघस्य चरितार्थत्वात्सर्वत
रंगेणावाध्यत एवेति मापविरोधादिदं चिंत्यमिति सपाक्त। अंतरंगत्वादिति। अनवकाशत्वादेवसिद्धेहिं समेतदित्याहुः।
साधुरिति। ननु बहुत्वभावेपि भक्षीष्ट। अचः परस्मिन्निति तिलोपस्य स्थानिवद्भावातिदेशेन निषेधाभावसिद्धेरिति चेन्न। आ
चाराग्निहोत्राधिकरणइति। आघारमाघारयतीत्युत्पत्तिविधिः। संततमाघारयति ऋजुमाघारयतीत्यादिगुणविधिः
। भिन्नक्रमो स्यादिति॥ किंच बेभिदितेति किंपदं त्वगंतपदं तेवा। तत्राद्यपक्षनिराकरणपरो ग्रंथः। द्वितीयपक्षं निराच
ष्टायदित्वा। अवयवलोपइति एवंकारीसविभाकः। पशृस्मातइति। अल्लोपसपिमाषपाचेति बोध्यं। श्रीतिच ङीपः व
ङाविति। अचिरंचिंस। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणात्स्वेनिसलाच्च इ। द्विर्वचनेचीति निषेधात् उवङ्भावे द्विलासरे
लाल्लघूपधगुणो दुर्वारइति तत्राह। अंतरंगत्वादूलस्यैव प्रवृत्तेः। ओरोर्कादिलक्षणेनोपधाकार्यस्य हलामावत्सबोधने

पिनद्दोषः।ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वावोद्धिमित्तता वा तत्रैव प्राबल्यबोध
नाद्दिति वोध्यं।सर्वत्र ग्रहणेति।न च पूर्वोक्तरीत्या तासीति सानिलोपे सिविषये प्याप्तिदेशः स्यादिति वाच्यं।सर्वत्रग्रहणसा
नाद्दिष्टाद्वचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वे पि सम्प्रति देश प्रवृत्तिर्ज्ञापकत्वाद्दोषः।तदेतद्धृतप्तेव मुक्तं।सर्वग्रहणस्य सार्वा
ने ज्ञापकाभावादित्यरुचेराह किंचेति।अष्टमहृदश इति।प्रतिपदोक्तपरिभाषात्वधाऽस्मद्दशोऽ स्यर्थः।प्रकृते त्वप्रयमाणसा
भावान्न लोप इति भावः।ज्ञापकेनेति।पत्राज्जितेक त्वविवक्षायैकाच्चेत्लक्षणे एकग्रहणस्य प्रयोजनं पर्येकाचत्रपदेशस्य
त्ववधारेशव्यावृत्त्यादितत्रैव निषेधप्रवृत्तिरिति ज्ञापनादित्यर्थः।अत एव प्रभूभावोपद्रूकिमवसेव।अनिसता ज्ञापनादित्यपि
कश्चित।वक्ष्यमाणत्वादिति।तस्य सार्वधातुपक्षे पि विहितत्वविशेषणान्न दोष इति वक्ष्यते।सूत्रारंभवादिमतं दूषणमाह।
किंचेति।क्रुदृशोऽङीति गुण इति।अस्य सुकृरी सावोरोनुभाष्यरीत्या सार्वधातुकेपि न दोष इति भावः।क्रियया साक्षा
दिति।साक्षान्निषेध्यया क्रियया संबध्यते इत्यर्थः।एतेन स्यानिभक्तेऽ द्वारैव तस्य क्रियाविशेषणत्वात्साक्षादित्युक्तमि
त्यपास्तं।साक्षान्निषेध्ये यस्य चसाक्षान्निषेधान्वयित्वाभावाभवति क्रियाये त्यर्थः।इदं तु गुणाभूत मानि क्रियया संबध्यत

इत्याहुरिहापीति। क्रियान्वयित्वेनैवेति। यथैकोपस्थितस्य द्विरुपस्थितौ क्रियान्वयोपस्थापितत्यापि तस्यासिद्धत्वेनाध्यस्तस्य संभवे
न सामर्थ्यात्तदन्वयी गम्यत इति वेध्यं। अन्वयप्रसज्ञातस्यान्यत्र रत्वभावीतिभावि बुध्यामन्त्र परीक्षा न साक्षात्क्रियान्वयिविशेषण
त्वमेवास्त्विति वाच्यं। एवं संबध्यते तासा हावसंभवात्। क्रियान्वयिन इति। प्रधानक्रियान्वयिगौणत्वात्सिद्धक्रियाया इत्यर्थः। ननु
क्रियाया इति। प्रधाननिषेध्यक्रियाया इत्यर्थः। अतोऽत्रेति। प्रधानक्रियान्वयिनि चरितार्थत्वादिति भावः। प्रधानेन संबध्य
त इति। न चैवं प्रधानान्वयकथैवोच्छिद्येतेति वाच्यं। यत्र प्रधानान्वये फलं तत्रैव साध्यधिकं फलगुणान्वये तस्य चेष्टत्वे इ
ष्टतरं प्रमाणं तत्रैतन्न्यायांगीकारात्। तदेतदुक्तं महत इति। प्रकृते च तादृशत्वस्य प्रेमेवसाहुः। न तु परकीयेति। वाक्यभेद प
रस्यैकवाक्यत्वानापत्तेरिति भावः। भाष्य एवेति। भातोः प्रत्ययोपहाने गणत्विति सूत्रयोः। मुख्यत्वाभावस्येति। विशिष्टं तु नातिरिक्तम
अशास्त्रीयत्वादिति भावः। चरितार्थत्वादिति। एतेन सोऽहितुरुद्धेति प्रत्यक्षमिसपास्तं। अत एव तातङ् नुडादेश इति सिद्धांत
। अन एव तु त्वो स्तात तद्वाशिषी भाष्यन्यासान्तरं संगच्छत इत्याहुः। वस्तुत इदं चिंत्यं। हलः अत इति सूत्रेण न चः शित्वस्यानु
बंधकार्ये स्यानिवत्त्वापकतामुक्त्वा तत्फलत्वेनापि ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवमित्युक्तं भाष्यकृता संगच्छते॥

१५
15

॥ज्ञुस्थिवेसस्येति। प्रतिषेधविषये ज्ञातस्या योगं विभज्येत्ति। भाष्ये त्वसंयोगादिसतुवस्येत्याख्यातं तत्ताप्यत इति। पासूहो ङिः क्र
रणामप्येवं बोध्यं। एवं च भाष्योक्ते ङिः च्छपि त्रेसादिव चनं न कार्यमिति भावः। अस्मिन् पक्षे स्तुपाचि नुपुरित्सा हो पूर्वोक्तिरेख शरणा
मिति बोध्यं। ङि न्ने ति। इदं दूषणं पुप्याकृत वार्त्तिकमते पि बोध्यं। प्रसंगस्माख्यातमिति। ननु तत्र स्वजक्लोप्ता देशे पि स्थानिव
त्वं प्रेप्सोगी कसप चङ् परनिर्ह्रासे स्थानिवत्व निषेधं च वमालाभावा सिविद्भनममा लदिलर्थमावश्यं चानां गीकस्यते नेव द्रू स्वा
भावसिद्धेरग्लोपिग्रहणं व्यर्थमिति साशंकाग्लोपिग्रहणमिति तत्र अर्द्ध स्थानिवद्भावास्य भावस्य तापकमिति सुक्तापधे वंत हिरा
दीर्घयतेरणि दीर्घ्यकः अवेवयतेरणि वेव्यकः। यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोतीति साशंका वर्णग्रहणसामर्थ्यान्मूलपूर्वंगतिरा
श्रीयतेश्च तरंगलात्तु लोपेसिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति केयटः॥ तत्र भूत पूर्वगत्याश्रयणेऽचः परस्मिन्निसत्र
स्य आदीध्य इति भाष्यप्रयोगानुपपन्नः स्यात्। अंतरंगत्वेन णिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरिति सस्य दुर्वारत्वेन फलाभावा
च्चान चाकृतव्यूहपरिभाषया नेति वाच्यं स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वेन निमित्तविनाशाभावात्। न चाग्लोपिग्रहणसा
मर्थ्यादीदृश विषये न स्थानिवत्वमिति वाच्यं। अनग्लोपेऽग्लोपे पि अज्झलादेशोऽजादेशो निसत्वं परस्मिन्निसत्र भाष्य

राम०
१५

कृतानि णिसत्वात्। तस्मात् हर्णग्रहणं न्यायप्राप्तानुवादकमित्याशयः एवं भाष्ये स्पष्टमिति सोक्तं भाष्ये मताख्यातमिति। अन्यथे
ति। कार्येणानिमित्तत्वेनाश्रयणोऽस्य ङेरिति समस्याश्रयणे वेत्यर्थः। अरिनाः ऽरिं धिषतीसारि कं। अत्र गुणनिषेधे धिस्र श
ब्दस्य द्वित्वे कृकारस्यानुपधात्वाद्गुणान्न स्यादिति वाच्यं स्यादिति। सप्तमीपक्षे तु कृशब्दस्य वद्धित्वस्यानुसारि द्वेवाउभययथा पिप्र
कृतरूपासिद्धिः स्पष्टैवेति दिक्। तन्त्राववभावितेति। षष्ठ्यन्तपक्षे निमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्वाप्रसक्तोहि। इमुक्तं कार्यमनु
मनुभवन्निस यीभावेः संगतं स्यादिति मेव भाष्ये मन्त्रार्थप्रमाणं ज्ञापकादिति। न चैवं समानेलत्र चारितार्थ्यं। तावन्मात्रा
र्थे त्वेह द्वावित्यवरेता न च सिद्धिवृद्धावपि सिद्धत्वापत्तिः। प्रसयल लक्षणेन पुनर्वृद्धौ कृतम् दूह्यपरिभाषया। ऽस्पष्टामि
साधसिध्यास्तस्यभावात्। वस्तुतोऽक्षस्वाद्दंगादि सत्रांगग्रहणेन रस्यांगत्वाद्धारणांगमित्येवसमानेलस्य सिद्धिरितिभावः
सिद्धावपीति। ऊठिणिलोपस्य स्थानिवत्वाभावेनेत्यर्थः। व्याख्यानं विनेति। अल्लोपस्य णिनिमित्तत्वाद्भवतीति स्थित
मिति। अपरविधावितितु वक्तव्यमिति त्वचः परस्मिन्निस्सन्नवान्तिकं स्थिदान्तेन स्थितमितिभावः। छिद्रवाचिनेति। हलन्ता
क्रांतवर्णान्तस्य कालः सामर्थ्यात्। अवग्रहे स्थितान्तेफलाभावादित्याहुः। समुदायेति। यस्तु हलोचहलश्चेति विवक्षायां

एकशेषविधानेन साहित्यप्रतीतिरेव समुदायेसंयोगसंज्ञा सिद्धिरिति तन्न। एकत्रान्वयमात्रेण साहित्योपपत्तेस्त्वदुक्तार्थे माना
भावात्। पंचानामेकत्र सत्त्व एवापत्तेश्चेत्याहुः। अप्रसङ्गः सिध्यतीति। अत एवं विभवतिस्यांचेतीधेः किल विधानं सार्थकं
। अन्यथाऽसंयोगादिसेवसिद्धौ किं तेन। करणे त्वसुडिति। अधिकरणे त्विति भाष्यस्वरसप्राप्तादवासिन्यायोपन्यासात् तान्नपुंक
समिति॥ स्त्रीत्वेह्विवचनीक इति स्यात्। ततो मुखनासिकेति। मध्यमपदलोपी समासः। रसासनयोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रा
माराप्रादेकवमुहावसानितलेनद्वंद्वोपि साधुरित्याहुः। आगमात्रेनासिकामिति। तथा च केवलनासिकापदेन तद्ग्रहणासंभव इ
ति भावः। अपृक्त इति। किंचैवं निषेधाद्यर्थः मकारपृक्तच वर्णान्तीयस्य सत्त्वेन निषेधाभावात्। एतेन स्पर्शस्याष्टप्रकृतेः
प्रतीपाद्यमापतिमितिपाठस्य सत्त्वान्नेदं साधकमित्यास्त। भाष्येतथा पाविपिठत्वोत्तर्थे वपादाच्च। जकारद्वयसत्त्वेनेति। अ
मविवृत्तिदिसत्वेनेति भावः। न च यमानामकारि परियाणादत्वेना नचिन्ने इति निषेधः स्यादिति वाच्यम्। उक्तशिक्षावचनसामर्थ्ये
नैव तत्प्रवृत्तेरच्छांदसत्वाच्चेत्याहुः। अनुवादेऽप्रतिपत्तिरेवेति। अन्वर्थत्वेन नकारादिप्रतिपत्तेश्चेसमेतत्। कलो
पश्रुति। अनुदात्तोपदेशे सनिन। पक्षे इत्सत्रवत्त्वस्यासिद्धत्वाज्झलपरत्वं। लुप्तौ स्थानप्रयत्नाविति। स्थानसाम्येऽपि के

भेदमाहापपञ्चाऽन्त्यहिं मतिहेत इति। आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं। सो
दीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते इति शिक्षावित्तथा चित्समितताभ्यां शब्दनाद्ध्वनिरूप्यते। अत एव
पूर्वपूर्ववर्णानामिति पक्षेऽस्ति चिं मनहि निधाय तदभिव्यंजकध्वनेर्वैसुक्तं। श्वासानुप्रदाना इति॥ विवृत्त एव तस्मिन्पक्षेऽप
रिवर्त्तमानाः श्वासा भवंतीति तदनुप्रदानमित्याचक्षते। न निष्पन्नमिति। न लक्ष्यसंस्कारोपयोगीत्यर्थः। लक्ष्यसंस्कारार्थं हि सव
र्णसंज्ञा सापवादविषयं परिपीलोचयतीति भावः दसाहुः। बोधानुपपत्तिरिति। साधुत्वज्ञानाभावादिति भावः। हशि चेत्युत्वमि
ति। पूर्वसूत्रेऽतीति ततपरकरणसामर्थ्येनाप्यसवर्णत्वाच्चिंत्समेतत। इति शब्दकौस्तुभव्याख्यायां चतुर्थमाह्निकं॥
कं॥ व्यावर्तयेद्धैवेति। इहं चाकांतश। अथापमिति। रेहहंशगुणांतरपुक्तग्रहणं तु अभेदकपक्षाश्रयणेनेति भावः। जातिपर इ
ति। हीर्घत्वव्याप्यरीत्वादिरिति भिन्नजातित्वानंगीकारमतेनेदं। अन्येन विहितत्वादिति। मात्रः प्रकृसेसनेना। अपक्षेपति
। तन्मलक एवेत्राति द्विवचनबाधकल्पनापेक्षया चेति बोध्यं। विशेषापेक्षेति। विशिषोपस्थापकवाक्यरूपप्रमाणापेक्ष
यासामान्योपस्थापकप्रकारणरूपस्य दुर्बलत्वात्॥ शास्त्रासिद्धत्वबोधनादिति। पद्यप्यंतरंगत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तं ह्युत अन

तः द्विमात्रस्य चाभावः तथापि शास्त्रं न प्रवृत्तमिति वृद्धेः शास्त्रस्यासिद्धत्वात्त्वेन प्लुतवृद्ध्यभावात् द्विमात्रवृद्धिरिति भावः॥ स्थि
ते इति। एकतरपरपक्षे एव सकलस्य सिद्धये इति शेषः। एतेनेति निवृत्तयोः पाराण्याल्पकर्म्य संबंधः गुणाः कृत्वा त्वसंस्कार इति
न्यायेनादोषात्॥ महानप्रधानोपकारश्च कुमार्यगारमित्यादौ संज्ञाभाव एवेति बोध्यम्। न च प्लुत इति। आसन्नत्वमग्लस्य संज्ञा
यामल्विधित्वेन प्लुते आनयनासंभवादिति भावः। अम इत्ता वपीति। तथा च नैतत्संज्ञायामसाधारणं फलमिति भावः
। न्यायादिति। अप्लुतवदुपस्थिते इत्यारंभसामर्थ्यादिति शेषः। कार्यकाले तु प्लुतमग्रत्याउत्तरादसौ माहिल्सोपस्थितिसा
मर्थ्यात्स्वरसंधिभावः सुपपाद इति बोध्यम्। अयादेशप्रसंग इति। परत्वादिति शेषः। अत इति। त्रिपात्मसु के सादोहेषु वारणं तु
संज्ञा एवं कविधेरनिसत्वाद्बोध्यम्। अत एवानुनासिकसंज्ञास्त्र प्रणायनं। नाज्झानंतर्य इति। उत्तरकालवृत्तिके अपाहे अ
ज्झानंतर्यसत्वात्त्रिषेधमाप्तिः। युगपत्संभव इति। विप्रतिषेधे परमेवेति नियमादिति भावः। सिद्धकांडस्थमिति। असिद्धकां
डस्थं तु भक्तिभावि सिद्धमिति भावः। इकः स्वयीप इति। व्यवहितस्यापि समीपानपायाच्चिंत्यमेतत्। समीपवाच्यतशब्दादीना
म व्यवहितसमीप एव शक्तिरिति न दोषः। अत्र वेदं भाष्यमतो त्लेतिसूत्रभाष्यं च मानं हि अम्भाग वेति। दूराद्धूतत्वाविवस्या

यावाकांतत्वाभावान्नहूनस्तुतः। वक्ष्यमाणत्वादिति। इह मोऽन्वाहेशाइस्तत्र। नप्रवर्त्ततइति। तनुगोभ्यामित्येतच्छ्रुतकेगोरस
स्यानुकरणे लोपस्यवैकल्पिकत्वेनाप्राप्तौ वृत्तिः स्यपोजेतिचेन्नाप्रकृतेः स्वादिप्रत्ययपरत्वस्यापरस्य च विरहमप्युक्ताप्रामानपदत्वसा
तिरिति नपतदेतेभ्यः स्वाहाविवप्रकृतिसत्ता बोधनेपि स्वादिप्रसपादेर्वोधनस्यकर्त्तुमशक्यतया इति दृष्टमशत्वादित्याहुः।
विप्रतिषेधसंभवादिति। नचसंबुद्धिग्रहणाभावेऽप्यो इतस्य निपातस्येवैतो विकल्पः स्यादिसपवादत्वेनाविप्रतिषेधोक्तिरसं
गता। एवंच निपातग्रहणाननुवृत्तितात्पर्यमाहकेतेवमंबुद्धियहणस्य पुक्तेतिवाच्यम्। ओ उत्रहणं कृत्वोग्रहणानुवृत्तेरेव
सिद्धेपुनरोग्रहणेननतदनुवृत्तिसिद्धेरितिभावः। नचैवमप्याकाराव्यतिरिक्तेसंज्ञानामभावस्योक्तत्वान्नपरत्वादित्यसंगतं
। ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेनसंज्ञाभेदविषयत्वात्। इहत्वेकेवमाद्वतिरि। तिष्ठेदिति निरीषहत्वनांतरंगत्वादादिसिवयुक्तमितिवा
च्यं। निपातसंज्ञायापेक्षत्वेनसमत्वात्। अंतरंगेकृतेबहिरंगस्यदुर्वारत्वाच्च। नचैवमितरभावेपर्वसत्रेदुर्वारमितिवाच्यंविकल्प
स्याभावपूर्वतव्यापारेणोतदभावेनिसाप्राप्तेरिसन्यत्र विस्तरः। नतुगमर इति। उन्जैरकादेशस्त्वनभिधानान्नेतिभाष्याशयः
। समाहधीतेति। आङः नाऊरेकादेशेपित्वाभ्यागिकत्वादित्वाभ्रदेशापत्तोसत्तवेपर्थ्यमेवस्यात्। सामर्थ्यात्तत्तपरिभाषापाप्रम

१८
18

वृत्तौ तु अहो भवद्भिः साध्वी इत्येव इति भाष्यस्याभ्युच्चयपरतेव युक्तेत्याशयः ॥ अथोर् इति समास एवेति वक्तुं शक्यमिति चिंत्यं । वसा
मर इति । प्राधान्य एवाप्रवृत्तौ आदेचउपदेशे शिति स्युपदेशग्रहणस्य चरितार्थ ग्रहणे तदप्रवृत्तितत्प्रकृतमपराकरणं ग्रंथविरो
ध इति । उपदेशे एजंतस्यात्वोपि इतिति दृष्टांतत्रासुपेसिति । उपदेशग्रहणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्राधान्यनिसत्त्वमे
वज्ञाप्यते न तु वर्णग्रहणेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ द्विप्रसपस्यलुङ् इति । तेनान्यत्रानियम इति भावः ॥ अत एव खरि सांयारस
दृशि कुंडलेभव इति पस्पशाभाष्यं संगच्छते । दिशतीति । अत्रे इंतत्वं गौणत्वमप्रसिद्धत्वं गौणीत्वं लक्षणपाः पर्यवोधक
त्वं च । तत्राप्रसिद्धत्वरूपं गौणत्वमाश्रित्य एतन्न्यायप्रवृत्तिस्तु विशिष्टरूपोपादान एव । अत एव संज्ञास्वसुरूहोपराधुभाव
सिद्धिः ॥ द्वितीयगौणत्वमाश्रित्य प्रवृत्तिस्तु उपात्तविशिष्टरूपकपदकार्य एव । पदांतरसंबंध एव गौणार्थाभिव्यक्तेः ॥
अत एवामहान् महान् भवतः महत्सेवत्येतेल भवतीत्येव दृत्तात्रो भाष्यात्युदाहृतेसांतमहत्तेति दीर्घपुष्पदत्ता
घा हे शाश्वभवेत्यवा । केवल विशिष्टरूपोपादानमात्रे प्रवृत्तौ तु न स्युरिति स्पष्टमेव । केवलपदकार्य एवेति केयुदा
युक्तमपि चिंत्यमेव । अलोक्ति दूषणानामप्रसंगात् । सर्वथाप्यत्र सभाष्यस्य परिभाषाप्रवृत्तितात्पर्याख्यानमस्युद्धमेव ।

राम:
१८

भाष्ये लेवलाखिषं। गौरामुरुख्येयोरिति। अनाङिति पर्युदासादिला द्विरूपमार्गोऽभिप्रायः। इतरः परिभाषयमनेनोपस्थितात्रे
तिमन्वानोऽन्यत्रापि एवंरूपपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्याशयेनाशंकते। कथं तर्हि वाहीके वृक्षाले भवतरइति। समाधत्ते। अर्थग्रहणइति। अ
र्थबोधकविशिष्टरूपाश्रयेऽस्यार्थः। शब्दाश्रये इत्यर्थः। शब्दाश्रये चेति। अर्थरहितमात्राश्रयेऽस्यार्थं प्रतिपादयितुमितियो विभावयेत्तु। ते बुद्धि
निमित्तक इति। परस्य सप्तम्यां तु त्रैपादस्य न स्यात्। प्रगृह्यस्यो ज इति। न च प्रगृह्यत्वमिति सप्तम्यन्तत्वात् तादृशेनैव संबंधः स्या
दिति वाच्यं। एवं हि तु त्रोत्स्यमानिसं प्रगृह्यसंज्ञक ऊँभावविधाने योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानं व्यर्थं तापतेः। नन्वेवंतर्हि
ऋक्कल्पस्य मेतन प्रगृह्यत्वं तत्र तद्रूपान्तरस्यैव ग्रहणात्तदाह। आह अस्मिन्नेवेति। प्रथमान्ततया आश्रितप्रगृह्यसत्वविशि
ष्ट ऊँ आदेशविधावपि विशेषणाविधेराधिक्यस्य विशेष्येऽनुपकल्प्यमानत्वमेवेति भावः। अन्यथा तु दान्तत्वादि वि
शिष्टतान्तत्वादि विधानादि संभवेन विधेयस्यानुवादस्य तलाभार्थकृतं तत्स्वरग्रहणमनर्थकं स्यादित्याहुः। अर्थग्रहणसा
मर्थ्याच्चेति। न चार्थग्रहणाभावे ईदूदेद्द्विवचनमिति वहीदूदेताया सप्तमीसा प्रगृह्यमिति स्यात्। तेनामी अमी गौरी सक्थ
स्यात्। एवं च पथी त्याद्यावेव स्यात्। अमी गौरी सा हे च न स्यादिति तत्स्यचारितार्थ्यकं सामर्थ्योपपत्तिमिति वाच्यं। तथा सती

19

तोसमसंज्ञाविसेववरेत्त। इहूहंतसप्तमंतमिसेर्येनसर्वसामंजस्यात। किंच। लहुत्क्षार्थमात्रार्थे खिरेइहूतोडि। सिववहितजह
स्वाचीजहस्वार्थेपोः फलेकानुरोधेवसमस्यर्थमात्रेसाधर्थसैवोचिसाच्चा। इदमेववैलसरांपचोधपितुंलघुमतोपीहूरे
हिसत्रैवैतत्सूत्रगर्भोस्मासोनकृतइत्याहुः। लुप्तेपीतितत्पाचमरसी ३ सत्रैवस्यादितिभावः। पूर्वेसवर्णेकृतइति। पृथुपी
कारांतेपूर्वसवर्णेसपिवानविशेषस्तथापृकारांतेविशेषइत्याहुः। आडाभावइति। ईहूतोवप्रर्थेइतिव्यक्त्व्येप्रोस्म
पोरहिशसूत्रमप्रवृत्तेर्बोधितत्वेनतत्राडोमप्रसक्तिर्ध्वनिता। वेदपाठादिति। स्फुंपासस्लुगितिवेदपाठच्छ्रासंवात्तरेवस्युहा
तपाठोप्पकीतिर्चिंतमेततात्त्रहीपाडिसमस्तइतिनमुक्तंरससीशपानमिसुहाहरांइत्तमिसासाहुस्तथा। मकृतसूत्रस्य
भाष्यविरोधात्। तत्रहिसरसीशब्दएवोहाहृतः। सिद्धांतेविशेषाभावात्। दुहाहरणाद्विक्तेतिबोध्यं। वाप्यस्वइति। पूर्वपर
ग्रहणामुपसर्जनोपलक्षणं। तेनवाप्यांतिवावरातिवापीतिकूपस्तत्राप्यर्थान्तरोपसंक्रमात्सगत्यत्वंनेतिबोध्यमित्या
हुः। उक्तार्थेज्ञापितिपिप्रकृतसूत्रस्यसाहुलुक्षेवचनसामर्थ्यादिहवप्रवृत्तेरोच्चर्यप्रहणावैयर्थ्येनज्ञापकस्यशेषपित्वमिति
सपरितोषोबोध्यः। भविष्यतीति। साहचर्यादितिभावः। एतेनैतत्स्याप्यप्रामाण्यापवीसाहीनांसमस्येकवचनाभावइ

राम॰ १९

तिनिरस्तानचानडीसनुदृसापपुंहासान्तसदृशस्यापिमातिपदिकस्येमग्रहणादिरहितेनेतिवाच्यम्।गौरीसादीनामनुदृहरणात्वापत्तेः।सर्वे
तस्तेनसाहचर्यस्यसवत्कुमशमतावद्य।मंस्कानुवृत्तोमा नाभावावद्यानचसमममात्रकृतिराक्षिप्यते।ऽमोनास्तीतिवाच्यं।सम्मन्तेतसाप्यापे
पापत्तेः।अयंयोगश्चन्द्रास्मरति।आर्षग्रहणानुवृत्तेरितिभावः।धातवइति।हाधाइसनेपाःप्रसंप्यानेहरणं।फलाभावाद्धाशमाइत्यया
द्वसाहुः।हूहूइति।हूहूद्योत्तरविभक्तस्मृतिः।सोत्रीत्तिभावः।प्रतिहातेसाद्यविति।आदिनाप्रतिघतिप्रतिदयतइत्यादीनांसंग्रहः
कृतात्वानामित्युपलक्षणंविकृतमात्राणाम्।शिरर्थमिति।गामादाग्रहणेष्वितिपरिभाषामंगीकृत्यविकृतार्थत्वमनेननो
क्तं।भारद्वाजीयाइति।तापकास्त्रयणेप्रतिपत्तिर्गौरवात्तस्मादहन्तिएपमस्मप्रयोजननमिसाशयः।हाधामेवप्रकृतयइति।मेसंकवा
कार्यपर्यवसन्नेप्रकृतिशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वात्प्रकृतानामप्रकृतानांचसंबंधिनामुपस्थितौप्रसामस्त्याऽप्रकृतानांनिराक
रणोराधामेवेतिपर्यवस्यतिनतुवाच्येयं।एतेनप्रकृतिशब्दानुपायदाधाशब्देविभक्तिविपरिणामइतिपरास्तमनिरनुबंध
केतिसमासाद्दोहितस्याहेउरसस्येवग्रहणंस्यादितिभावः।तथाचवार्त्तिकमतेप्रकृतिग्रहणाकृतेऽपिनिरनुबंधकपरिभा
षाच्यावृत्त्यर्थंगामादेत्यावश्यकमितिबोध्यं।केचित्तुदाइतिसामान्यानुकरणसामर्थ्यात्तन्मतेऽस्याऽप्रवृत्तिरन्यथादोधार

१०

सेवर्थेऽहि इत्याहुः। न चैवमिति। णत्वस्यासिद्धत्वात्तुकः पूर्वमप्रवृत्तेस्तन्निमित्तं घुसंज्ञाया अपि फलाभावात्प्राप्नोत्युकि घुत्वेपि चान्यथै
कत्वेन तत्प्रवृत्तिउपसर्गत्वाभावात्प्राप्तिरिति शंकाशयः। तन्नेति। धात्वुपसर्गयोः कार्यमन्तरंगमिति तुकः पूर्वं दाधाऽस्य नयोरर्थवत्त्वेन
तेप्रत्युपसर्गत्वस्य सत्त्वाच्च। ततः पूर्वमेव णत्वेन। तत्स्थाप्येकत्वस्य सत्त्वाच्चेत घुसंज्ञातान्तरेतु तराशयः। न चाकृतव्यूहपरिभाषया न पूर्वं
णत्वप्राप्तिरित्याह। पुग्विशिष्टस्यापीति। यदागमाऽइत्याद्यादिरिति भावः। व्यक्तमत्तु पुकि कृते पुकोदाऽपांतावयवत्वेन दाग्र
हणेन घुग्रहणात्तु विशिष्टस्यैव घुसंज्ञेति न कश्चिद्दोषः। अनिदाम्पतीस्त्वन्तु नरेके समुदायाच्चपवद इति न तद्ग्रहणे॥ यस्माद माद
सस्यच्चयमुद्दिश्यागमा विहितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्यर्थः। इदं चैतत्सूत्रभाष्यादिप्रामाण्यादभ्युपेतमित्याहुः। उभयपीति। भाष्यमतेपि प्र
योगस्यानामेवानुकरणात्। अन्यथा णत्वविधायके प्रकृतिग्रहणापकर्षेण वार्त्तिकखंडनेन न संगच्छेत। आ दायोगादिति। तथा
चावसानं तमुखमिस्त्वत्वापत्तिरिति भाष्यं। ननु तर्हि दाधस्य लाभावाद्धत्वाभावेन कथं तत्वापादनं। दादेर्घोरिति धे इनिदृष्टस्यार्थो दा
ग्रहणाद्नुबंधप्रयुक्तोपदेशो जंतत्वाभावेपि आत्वप्रवृत्तेरिति तात्पर्यं नादित्याहुः। आहुरिति। एवं सति व्यतीहारेत्ति व्यर्थमि
द्धव्यतिहारादन्यत्राप्रवृत्तेः तस्मान्नतीहारे णानिस्य यो गामेऽङ् एवग्रहणमिति कैयटोक्तमेवयुक्तमित्याहुः। अत एव तापका

णत्व०
२०

हस्य प्रतीहारो रत्यत्रापि वृत्तिरिति तु तल्लक्षणात्वे वेति वर्णग्रहणेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ताविदमेव सूत्रं ज्ञाप
कमिति भावः। अनुवर्त्तत इतीति। इदं च ज्ञापकं वार्त्तिककारमते तेनैव तस्या अभ्युपगमात्। भाष्यकृता लवहानसिध्यर्थं राजनिमि
त्ते प्रसपि विवसितेऽप्यात्वमिस्तुक्केन ज्ञापकत्वं संभवतीति बोध्यम्। अत एव न मन्यत इत्युक्तं। केचित्तु उपदेशे एवेतं रेत्तमिति
व्याख्याने पकारलोपे भविष्यतीति। उपदेशे अजनमिति व्याख्याने अल्पस्य थवेति भाष्यं वा च व्यक्तिमिति। तदा रहते रिवर्णोत्त
लक्षस्या चोऽभावेप्य कग्रहणस्य प्रयोजनमिति हृदं संतासूत्रे कैयटः। विशिष्टाभावस्तीति। किं चैतदुक्तौ स्यादिल्वग्रहणोऽतिदे
शसूत्रेण कग्रहणे कृतेपि कथं समासान्तस्य वारणमित्यपि दूषणं बोध्यम्। व्यवहारमिति। बुद्धिपरिकल्पितत्तस्य हृशद्वितीया अप्र
प्रथमस्य पदेश इति भावः। धात्ववयवत्वेऽत्यन्तं तद्विषयस्य चरितार्थं प्रयुज्यमानेस्य पावयवे इत्यभिप्रायेण। एवमनेकप्रयोगविषयस्ये
ण एकोपमिकारं इत्यन्यपदार्थकल्पनापि बोध्याय दायमिति। यमरनमरमा मिसवलो हरि टो विधानाच्चिं समिदमिति कश्चि
त् तत्राहृष्टादिप्य इतिसूत्रे बलादेरिटस्य संबंधसत्वेन मध्येपि संबंधस्याप्यलात्। अत एव सप्तमे भाष्यकृता एकाच इतोव
लीति वेसुक्तं। प्रकृतमिति। ऊरणरपरसूत्रे भाष्यं वेत्यनर्थकस्येति। नानासमुदायांतर्गतनिर्थकेकारस्य समुदायस्यापेमे

२१

21

करस्कारस्तादृशोऽवयवइति। किंच। एवमपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वाद्वेति यस्यभ्रांतिर्क्तं प्रतिसूत्रारंभ इति पर्वग्रं
थविरोधः कैयटस्य। कुरुचेद्रत्साघर्थे मतुपारीसाऽभ्रांतं प्रसप्पावृक्स्य कल्लादि साहुः। नघास्तार इति। तद्धातोरप्रसपेरूपमेतत्तासाह
चर्ये ग्रोति। प्रसपाप्रसयोरितिपरिभाषयपचेत्यपि वोध्यं। अन्यथेति। अप्रसयपपारपिघसंत्रापांतत्साह चर्यामूपकल्पयोरप्रसयपो
रपिग्रहणं स्यादिति भावः। सुप्रपेति समास इति। पर्वपदस्य तत्सदृशे लाक्षणिकत्वेन समानाधिकरणप्रासुरती वेराक्तेति जेरहाकति
वतस्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावो न। जातेश्चेति निषेधात्। उपमितसमासस्तु न। आकृतिशब्दनास्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणध
र्मोवाचकत्वात्। साधारणधर्मो यत्र विसंकुलत्वादिना आकृतिरवस्थानं। न हि षोडशवर्षमहिम्ना आकृतिसदृशे लाक्षणिकः। वि
शेषणमित्यस्यापि न प्रवृत्तिः। तत्र कौंडिन्यन्यापेनोपमानव्यतिरिक्तस्यैव विशेषणस्य ग्रहणात्। उपमानसमासे अत्रैव पुंवत्क
र्मधारयेत्यस्य दुर्वारत्वाच्च। उपमानसमासेपि कर्मधारयत्वांगीकारात्। अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। दर्शनीयापपतिरित्यादौ
लक्षणात्वेपि न पुंवद्भावः। वृत्तौ वृत्तेः प्राकूच समानाधिकरण एव तत्र वृत्तेः। अत्र च व्याख्यानमेव शरणमिति साहुः। स्वार्थिकत्वा
दिति। तत्वं च प्रकृत्याभिहितार्थद्योतकत्वं। तथा च प्रकृत्या सामानाधिकरण्यस्य स्पष्टमेव। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचना

राम०

२१

नीतिवचनात्स्त्रीत्वं न लिङ्गमिति। षष्ठीसमासं तस्य पुंस्त्वाच्चेत्साहुः। बहुगणवतुडति। अत्र वतुसाहचर्याड्डतिरपि तद्धित एव न तु
प्रत्ययोऽति। पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपदस्येति। पूरणप्रत्ययान्तस्याहु पूर्वपदत्वासंभवादिदमुक्तं। परेषवर्येविति। तमधीष्टस्तादिषु अस्त
त्वेसादिति। आदीनामेवाभावो ऽकस्तुपीत्यमित्ससामान्येरितिभावः। अष्टरतिवेति। आतरत्ति योगविभागादिति। तेषिष्टस्ति
रूपं। कथंचित्संभवन्निति। वस्तुतः सूत्रमतेमूर्द्धन्यपदानुवृत्तेस्तत्र सत्वेन कथंचिदिति। अत एव षष्ठी वि सेवासिद्धेमूर्द्धन्य
परं सार्थकं। तत्फलं तु अग्रहणमिति। एवं च सिद्धीपमद्भिलेइसमभ्युपगम्येदं। काकादिवदुपलक्षणस्यापीति। यदा किंन्विदृ
शिष्यं वर्त्तमानतया प्रतिपाद्यते तदा तद्विशेषणत्वेन व्यवच्छिनत्तीति। यदा तु वर्त्तमानतया तदोपलक्षणत्वेनेति। इति शब्दको
त्कभव्याख्यायां पञ्चमभाह्निकं। द्वारापान्तं बहुव्रीहिवमिति। किंचाप्यस्मिप्रथमार्थे बहुव्रीहिस्तदा संख्याव्ययेतादिवतः सूत्र
नार्थकान्नलर्थार्थमिति चेत्तर्हि समर्थं भिन्नकमार्थे कथं शेषइत्यस्य प्रवृत्तिः। किंचोढसाध्यसापमित्यादिविग्रहे अन्यपदार्थे
नियमोत्तो बहुनादिकत्वे त्वादिनमतीपेत्ते तिदिक। किंचकोरेवदन्तरदत्तिप्रभे चित्रांगवामपमित्यनुत्तरत्वं च चित्रगुरि
तस्यानुत्तरत्वापत्तेश्चेत्यपिकश्चित्। पदविधिमित्यष्षपीति। समर्थसूत्राचसापदत्वसंपादको विधिः पदविधिरिति सुसा

२१

22

कर्तृकरणापोत्ततीयेसाहीनामपियहणं सामर्थ्यंचैनेरपेक्ष्यमपि। तिनेतरनिरपेक्षे ब्रीहिर्भिर्यवैर्व्यपागसिद्धं। इतरत्र चस्वसगा
तीयमित्वगत्यते। तिनहंडेन चक्रेणार्थं दककरोतीत्साहीनांनाम्भुतितितहाशपः। अत्रेदं बक्तव्यं। आहतोमानाभावः। गार्ग्यस्यसोदेश
सर्पविधेःप्रत्वसंपादकत्वाभाविन सहुक्त्वार्यकपरिभाषाप्रवृत्तोइत्यनिरपेक्षम्भ्रक्तस्यर्थस्यप्रसक्त्यार्थेत्वपानापत्तिमत्रापप्पाकर्थं वि
सदृविधित्वात्प्रणातुत्याकरणेशास्त्रमात्रस्यतथात्वेनपदविधिरिसस्यवैयर्थ्यापत्तिरितिदिक्। अनुपसर्जनात्। तद्युतत्स्वादि
साधारणोस्वर्वोहीनीत्यनुवादवैयर्थ्यापत्तेः। उक्तत्वादिति। उपसर्जनप्रतिषेधइतिवार्त्तिकेनसंसाक्षित्तस्यविशेष्यत्वाद्वपसर्जनस्यो
पसर्जनेतस्यचप्रतिषेधकार्यः। तत्रसारव्यानेसर्वार्थप्रतिपादकस्यस्यार्थप्रतिपादकत्वात्तस्यवसंत्तेसर्वोमहेरायस्साहुः। अतएवे
ति। अन्यथोपसर्जनेत्वेनात्वाभावेहत्स्यादिलोपेनेवसिद्धौतद्वैयर्थ्यस्यादितिभावः। अतएवापरितोषादिति। संज्ञाप्यत्तानिवा
रणाय। आचार्यप्रकृतिकविजंताद्युवारणायचेत्स्यपिवोध्यं। विद्वेषिवारणेनेति। तिङः। पेरधागोत्राहीनांअनुहान्तोभवतीति
सूत्रार्थः। अन्यथेति। गणपाठसामर्थ्येनतादृशसर्वाहीनांसर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तंकार्यमित्यर्थः। कल्प्यतेनचगणपाठस
र्वाहीनामइत्यावयर्थ्यंचरितार्थः। विशिष्टसर्वाहिगणपाठस्येवमपिव्यर्थत्वात्। प्रथमचरमेत्याहिभिरपिसर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तका

एम०

२२

र्यस्यैव विकल्पः । इंद्रेंद्रेश्चेत्यादिभिरपि विकल्पितत्वात्तस्यैव निषेधः । अनुवृत्तस्य सर्वनामपदस्य तादृशकार्ये लक्षणाभावात्प्रह्वातेषां स
र्वादिगणावहिर्भाव एव क्रियते अत्रापि गणोवाच निकेज्ञापकमिद्धोवा तदंतविधिरस्यैव । इमांकुरु ष्टिमसहता पक्षांतरमभिहितं । अ
हणावेतीति । कौरव्यमांडूकाभ्यामित्येवमादिविषयमेतत् । अर्द्धपिप्पलीसाराविति । विहितविशेषणत्वेन बोध्यं । स्यापित्तस्यादिति ।
इहं चैवमस्येति मत्रेकेयं दृष्टं । लोपापत्तेश्चेति । सर्वहीनामस्य न विभक्ताविसस्य विपत्तममीत्विवा चिंत्यमेतत् । मुस्यमिति । चि
त्रायां जातश्चित्र इत्यादि निवृत्तस्य लोत्तस्य चिंत्यमेव ज्ञापकत्वमित्याहुः । स्यादित्यतीति । अपरे तु प्राप्तिपक्षिकमध्येपक्षांतरप्रवेशस्य
कर्तुमशक्यत्वेन तत्साहचर्यात्तथाभूतयोरंबतयोर्ग्रहणं । न हि यष्ठइत्यादावपि दृष्टांतसदृशीमात्वेति पक्षांतरस्याक्षेपः कर्तुं न शक्य
ते । सत्वंतु रमागौरीत्यादौ चरितार्थे । एतेन अव्युत्पत्तिग्रहणमेव तादृशस्यले विध्यर्थमेवास्त्विति पराक्तमित्याहुः । नित्यत्वाप्त्येति । एका
र्थीभावे हि पूर्वपदस्वार्थोपसर्जनपदांतरार्थे । उत्तरपक्षमपि अन्यार्थोपसर्जनकस्वार्थेवर्तते । अत एव कृष्णसरा जपुरुषः राजपु
रुषो हे वृद्धस्य चेति न भवतीत्याशयेनैवमुक्तं । अयोगादिति । अत एव अमचु इति टङ् । इहं च पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यस्य दृष्टं । स्त्रीत्व
प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाशंकेयं । अतीत्वादिति । एवं च स्त्रीत्वविशिष्टस्वार्थ एवान्येनैकार्थीभवतीति न प्रागुक्तदोष इति तत्वं । अ

वपवस्मात् तस्मात् तथात्वेनेति। महाभाष्ये शब्दस्य केवलरूपत्वादिति भावः। विशेषणादिति। अनुपसर्जनादिति हृत्तौ प्रसज्यप्रतिषे
धइति दृष्टस्तु रोधेनेदं। ततो तानिसमिति। वाग्रहणं निवृत्तेष्वेव निसवे सिद्धे निसग्रहणमेवयोगविभागे प्रमाणमिति भावः। एतद्धि
यमानेन प्रसंयात रमेवस्वार्थे तपपोज्माप्रत्वात्। एतदं तस्य स्त्रीत्वेन संयोग एव हृत्तिविषयः स्वैतत्त्वात्स्मात् एकार्थीभूतस्य स्त्रीत्वेना
योगात्। तदाह। निसमपजिति। उभयत उभयत्रेत्यादाविवेति। न चोभयस्य पावाभावे तत्तत्वादि विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन
हृत्तिविषयाभावात्कथमन्नापजिति वाच्यं यद्यत्राप्यस्मात्तर्हि उभयस्य सर्वनामत्वात्स्यादेव विवक्षेति कालनिकविषयतामादा
य शास्त्रप्रवृत्तिः। अत्रैव भाष्यमेवमानमित्याहुः। उभयं निवृत्तीति। तीयद्वित्र्यादाविवश्चाभीक्ष्य इति पठन्ते तत्रापि पैत्र पुंस्स
क्रियाविषयत्वात् प्रसिद्धत्वाच्च गतेरेव ग्रहणमिति भावः। प्रयोजनाभावादिति। संज्ञाप्रयोजकान्वयेकत्वलब्धसर्वार्थवाचकत्वा
तिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेन चेत्स्वशब्दो वाचको भवतीत्यर्थः। लाभार्थे तथा पाठ आवश्यक इति। स्त्रैणे तीयद्यपि नपुंसकत्वेपि सर्वना
मसंज्ञाविकल्पसामर्थ्येन परं शिभावं वाधित्वा जसः शीसर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वेन पुंस्त्वकल्पनेन किंचिन्मानं तथापि शास्त्र
वाधकल्पनापात्लघीयस्त्वमितिभावः। अत्रैवानुकूलं तर्कमाह। अनन्तर्भूतेति। त्रिसंख्यामिति। गणस्यायामिसर्थः। त्रित्वादि

ति। अष्टाध्यायीस्थितसर्थः। नगराभंत्तरेति। बाह्ये न प्रकाराद्दिना युक्तत्वाद्दित्यर्थः। सद्दाहीनिसर्वैरिति केशषरित्ति। द्विपर्यंतानामेवेति नियमस्त
त्द्दादीनाम प्रसेत द्विय इति भावः। समासवभ्द्याव इति। असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः इह विधानात्तस्य च प्रकृतेर्दर्शनेन बहुलग्रहणेनान्तरभा
वकल्पनादिति भावः। प्रकृतिप्रत्ययविभागस्येति। अयं च प्रकारो ग्रहणत सूत्रपरिभाषया दृष्टो ऽनिष्ठत्वेन। वर्जयेत्प्रसंग इति। एरज्वक्तृसुवितः। न
वनपुंसके एकत्वलुकादित्यापत्तिः घञजपः पुंसीति वचनादित्ति वाच्यं तस्याभावघञादि विषत्वादित्याहुः। अतिभवकाननिति वदिति। अ
त्रहि लोकिके एकार्थीभावकल्पनात्सर्वमकत्वान्न हि द्वन्द्वेतरेति। एकार्थीभावकल्पनातः पूर्वमित्यर्थः सुवन्तस्य इति। ननु विशेषेण पुंवत्त्वेप
रलिंगतायामपि समुदायेनत्वाभावादिन अयेतेति वेत्रा समुदायाद्तिदेशेनोत्पन्नस्यैकपः अवगोपपत्तिः समुदायस्य तु न पुंवत्त्वमव
नामत्वाभावाद्धत्ति घटकत्वाभावाच्चेत्याहुः। व्याख्यानादिति नियमस्सर्वनाम्नोऽविहितत्वे पितरं हंता द्विद्वितलमस्त्वेवेति वाच्यं। विधानात्स
र्वमंगलाभावेन तस्य विशेष्यत्वायोगादित्याहुः। स्यादिति नियमस्तु नेमकेनेमका इति भवत्येव एकार्थोतद्धितारिति। अव्ययसंज्ञायां सर्वा
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्केवले फलाभावात्संज्ञाविधाविति निषेधं बाधित्वा तदंते संज्ञा प्रवृत्तिरुचिता। निपातसंज्ञापांतु केवलेपि प्रग
त्वलक्षणफलस्य संभवात् संज्ञाविधाविनिषेधं बाधित्वा तदंते संज्ञा प्रवृत्तिरुचिता। निपातसंज्ञापांतु केवलेपि प्रगृह्यत्वलक्षणफलस्य सं
भवात् संज्ञाविधाविति निषेधबाधे मानाभाव इति भावः। क्वेसाहोतु लिंगसर्वनामनपुंसकता अप्येपा विभक्तिलुगित्याहुः। न तिष्ठेदि

२४

२२

त्तियोगविभागेन षष्ठविशेषणत्वे प्रमाणाभावश्चेत्यपि बोध्यं । तिङ्गोत्रेत्यत्राभीक्ष्णपशब्दस्य पूर्वनिपातकरणमेव तथेत्याहुः । शान्तनवाचार्य
प्रणीतस्येति । समुपे हरदत्तस्तु शंतनुप्रणीतत्वमाह । उपसर्जनेनप्रसंगाभावेति । स्वरादिष्वाचार्य्यश्चिकिंत तत्प्रकृतिककिंवृत्तेभ्य उपसर्जनेभ्यः प्रसं
गस्यस्तेन निवृत्तमिति त । तस्मादन्वर्थसंज्ञास्मिमस्य विशेष्यत्वात्तदंतविधिर्न्यायप्राप्त इत्येव तत्त्वमायद्वा ऽन्वर्थसंज्ञाप्रयोजनं तेन भाष्यकारोपन्य
स्तात्तु च्वेः साविलयादिप्रयोगो ज्ञापक इति सारांशः । अप्राइत्युदाहरणमपीति । अप्रसाव्ययसाद्‌इति वेदे दर्शनादस्याव्ययत्वं ध्वनितं सा अग्नये त्रय ।
स्त्रंनमम इति सागाच्च । तद्धितश्च ॥ ननु केवले संज्ञायां प्रयोजनाभावः । न वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वात्तत्र विधानात् । लुगप्यव्यया
द्धि हितस्य न तु परस्य । नाव्ययेत्यादिस्वरोपि पदस्यैव । किंच केवले संज्ञायां सर्वविभक्तिपरसमानाधिकरणसंगतिं इतो महासंज्ञासिद्ध
शब्दरूपे प्रत्तितद्धितस्य विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्याशयेनाह । तद्धितांत इत्यादि इति । एकवाक्यत्वेति । विभिन्नदेशस्थानामपि आकाङ्क्षाव
शात्कर्मणि द्वितीयैकवचनमित्यादिरित्यापदैकवाक्यत्वस्य सत्त्वात् एवं चान्यत्र विधायकस्यैवाभाव इति भावः । सामान्येति । द्वितीया कर्मणोपवना
न्यत्रेत्यादिरूपः । एकवचनमेवेति । अत्र पक्षेपि द्विलिप्येकवचनं प्राप्नोतीति भावः । पाठसामर्थ्यादेवेति । अव्ययादितिवक्तव्ये आप्प्रातिपदिकत्वप्रद
र्शनाच्च सुपि बोध्यं । माविचार्यपत्तइति । अत्रापि प्रातिपदिकार्थस्यासत्तेरिति भावः । तृतीयान्यथा इति । अत्रापि पक्षेवैषम्ये प्रमाणाभावस्यपिद्

राम०
२४

घःसाधकतमं तदेव घमाह। त्रिस्वपीति। तस्वाधुत्येतेरिति। अत एव नाकच्। अत एव भाष्ये फलभेदः। पादस्यामर्थ्यो हि इति। एवं च मतान्मो लोपिसाहेहे
घापाद्यां न चिंत्यमिवेति भावः। कुंभकारेभ्य इति। अन्यत्त्ववाचित्वाभावादिदं चिंत्यं स्वंतु वक्ष्येरापृतापस्मादेवरितार्थमिसाहुः। वहिरंगपरिभाषये
ति। एतेन सन्निपातपरिभाषया लोपाभावे पिस्मम्पा नाभमात्रे इसाधये इसादेहु वींरम्भाधौहिन्माधेरसारावकच् दुर्वार इत्यास्तं। मकारादह्वपीहि
भक्ति निमित्तस्येचोग्रहणाच्च। तत्र वाचकत्वेनाव्ययस्य मास्मा भावाच्च। क्वाति स्मकस्मैकंतत्र इसेव सूत्रपितमुचितं। माहचर्यग्रहणकृत्यमेवग्र
हणात। शेषनिघातिनमकृतेमाह चुर्यो निसत्वहापनाय वातदिस्याहुः। भाष्यस्वरसादिति। केचित्तुपक्षितावत्क्रमोज्ञनंस्यात्तर्हि नाव्ययीभावो
मपेत्स्यात केवलसूत्रेपितत्। तस्मात्सूत्रस्य च द्दनिटिलोपाही निप्रयोजनानीतिभाष्ये योजनं पति। अनिसत्वज्ञापनादिति। अत्रापि विशेषपरिज्ञा
नार्थं वचनमावश्यकं तस्मान्तुरोधेन निर्गो पेतुप्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः। परिगणनं तु भ्रमत इति। न वाव्ययीभावस्यपुनर्विधानं द्विविदं स्त
वद्धमितिमायान्निसार्थमेवाव्यितिवाच्यं॥ नित्यग्रहणमानातरर्थमिद्धंसूत्रेवैयर्थ्यस्यदुरुद्धरत्वात। सिद्धे इति। मुखस्वानिवृत्तिवहक
जोस्त्यपिप्रसंगाच्चिंसमे तदित्याहुः। वनानि संतीसत्त्रे ति। तनिपश्यतीत्यत्र पूर्वे सूत्रे सावकाशं। गौरवमिति। यद्यपि पर्युदासे प्रतियोगिकभेद्व
तिलक्षणास्तिवत थाप्यत्र दूषं वोध्यं। भिन्नेपिनञः शक्तिरेव। अत एव घटः पटो नेत्यादावप्यभेदबोधः रसप्पाहुः। पदार्थविपर्यासकारित्वि। लोके

२५

25

ऽर्थेः प्रधानं शब्दो विशेषणं। शास्त्रं स्वरूपमितिपरिभाषणाद्युक्तः प्रधानमर्थो विशेषणं गुणप्रधानभावविपर्यय एव पदार्थविपर्यासः इत्येवमा
ह्यप्रयुक्तर इति प्रत्यवर्तनेनामायद्वा। सर्वशक्तिमतः शब्दस्य नाशक्तिः परिष्क्रियते इति प्रत्यवने। सा च लोके शब्दः शास्त्रे त्वर्थ इति विशेषः। यद्वाभिन्नाए
वार्थपदार्थकाः शब्दा इति शब्दस्य स्वशक्त्यनुन्मेषकः स्यादृश्यात्मएवायमिति बुद्धिरिसाहुः। बलीयानिति। विधुनन्मलकलादि तिभावः। ग्रीयदीति ने
ति। पूर्वं प्राप्तिमात्रेण प्राप्तविभाषत्वमिति भावः। समनंतरेति। अप्रयोक्ततरस्याप्यनभवतीं सतेनोक्तपत्यर्थे। तत्र यदीसनुवृत्तो प्राप्तविभाषा
त्वं निवृत्तो तस्यत्र विभाषति विशेषः। पद्ययीति। न चैवमाचविभाषेसम्प्राप्तिः स्यानि गम्भावेन व्यवधानाभावादिति वाच्यं। तमेवाजादि
प्रसुपमाश्रित्यच्वे क्रियइत्यादाविपदादेरिवतस्य सुलभत्वात्। प्रागुक्तं तरंगानयीति न्यायेन तुलुक् शब्देन तदुपजीव्यानामिव तद्ध्ववा
स्तनामपि ग्रहणं बोध्यं॥ इतिशब्दकौस्तुभव्याख्यायां षष्ठमाह्निकं॥ अर्थ्यस्येवेति। अर्थस्य न क्रियारूपस्य स्वरूपत्वेन तस्य विधा
नायोगात्। किंतु तत्कर्तृकतदंगवेतत्वे। एतेन वा कार्यसंज्ञापक्षे क्रियापाएवविधानंस्यादित्यपास्तं। शब्दभेदे इति। सकृत्ताल्वोष्ठ
पुटव्यापाराद्युक्तदुपोच्चारयोरित्यर्थः। यथायेन प्रयत्नेन भवेनेस्यादेः शब्देकाइति। सकृत्ताल्वोष्ठपुटव्यापारात्मकाश्रितेकशब्देन
विनिगमकाभावादनेकार्थबोधइत्यर्थः। यथाविद्वन्मानसेत्यादो। तादृशव्यापारभेदेतदुत्साधध्वनिभेदेवांगेपकोत्राहतिः साधि

राम०

२५

क्रामिकबोधस्येति दृश्यते। तदीयपुरस्तु संघातस्याद्वृत्तिपदार्थत्वादिति विशेषः। यथा मत्स्यक्षिप्टति गंगायां क्षिप्तापश्यपसुरेख्वरेत्साहो। तंत्रं तु
युगपदुभयपाल्वयविषयबोधेपीत्याहुः। तन्मध्यावितथग्रहणादिति। एतेनप्रदेशेषु यत्राइग्निस्येवमिहूसंतासतंत्रं व्यर्थमित्यपास्तं। अपमपवादस्त इति। पथ्यो
देशोचेंद्। कार्यकाले तु षष्ठीस्थानेइत्यधिकाराद्यत्रैवतत्स्मावेस्यानषष्ठीप्राप्यातत्रास्याउशस्यपितिरितिनअसपर(लापवादस्ति स्पष्टमत्रैवभाष्ये
टकपोराद्य तत्वप्रसंगादिति। प्रसपविधावेतदृप्रदेशोश्चिंत्यमेतत्। अटामिद्धमित्याहीति। एवमप्याट आपासुटूपरक्षेपदिग्धित्याहो वा कार्यो
नुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वेनचिंत्यमेवापेयपक्षइत्याहुः। तत्रेति। अमीत्यर्थेन्त एतेनज्ञानानीत्याहो नुमो मित्वस्य चारितार्थ्यादिदं चिंत्यमित्यपास्तं
अंतरएवतत्रेत्सुक्तो वहंलिहइति। वध्योवेतिपूर्वविप्रतिषेधेनगुणाबाधित्वानुमित्यकृताविति पुनर्नगुणाइति वा रितेत्याहो नदोष
इत्यस्त्विंमनमित्युक्त्वैवमुक्तो। तथाचमंक्तेति। समुदायसंतापस्तइदं। अस्मादिति। सामर्थ्यादुगोक्तेतकमः। संपताद्वारइदं। ध्पठ्नतरति। अ
यंबाद्धाश्विषिभारूजित्यिद्ध्यर्थमित्याहुः। निपातनादिति। तत्सुरुषेकृतीति बहुलग्रहणादिति केचित्। एत्वमिति। आलुकाकारस्येत्यर्थः
। सुपांसुलुगितिशेडइतिकश्चित्। अंतरंगत्वादिति। प्रसक्तस्यैवाने तर्याद्दिसंभवात्प्रसंगस्यप्रथममुपस्थितत्वादंगतरंगहेअनंतरादी
नांतुप्रतिपत्तिगिमापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वं। ज्ञापकादिति। तत्रज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वाद्विधिविषयएव तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यं। एतदर्थमे

वृत्ताषकोपन्यासइत्याहुः। षष्ठ्यंतमिति। पक्षासप्तम्युच्चारितात इत्येव षष्ठ्यंतं तस्यानेन नपुंसकत इत्यर्थः। आरंभसामर्थ्यादिति। परत्रारंभसामर्थ्याद्धि इत्यर्थः
एवं चपत्र विरोधस्तत्र परत्वादेतौ भवत इत्यर्थः। बाधकाविति। इदमपि कार्यविशेषसमावेशे संभवविभिन्न निटीसा हेतु समावेशो भवे
वेत्याहुः। अविरोधादिति। अनेन सह विरोधस्याभावादित्यर्थः। अर्थतः साम्यमिति। यथासंख्यसूत्रे हि शब्दसाम्येनार्थसाम्येन वा
प्रवर्तते। आद्यं यथा। समूलाकृतेत्यत्र। द्वितीयं यथा। परस्मैपदानां णलित्यत्र। प्रकृते तु शब्दसाम्येनैव। अनुच्चारणात्। अर्थसाम्य
मपि न संभवतीति प्रतिपाद्यते। नन्वेवं प्रसंगस्यानतोऽपि आंतरतमः सदृशतम एव वा कार्याणि स्युः आद्यवा सार्थे वा कर्मभेदं च मानाभावः इत्यत आ
ह। वाक्यभेदे चेति। इत्यादिगिति। यत्रानेकविधमित्यस्यैकमात्रांतरतमेषु नियामकत्वेन तु सर्वेष्वेव गुणकृतं तात्पर्यस्यापरत्वमिति
भावः। बाधितेति। अकृतव्यूहपरिभाषयेति भावः। अगुणेति। अग्नावपि गुणाः कालादयस्तेषां प्रधानकालादिभिर्विरोधे तादर्थ्या
द्गानां उक्तकालबाधनेन कालांतरेणानुष्ठानं। यथा सोमकाले निष्टिकालस्यारंभः कालः पर्वैव सोमस्यापि स एवेत्याहुः। विभक्ति
विपरिणामादाश्रयणादिति। इतो मनुष्यजातिः रूढ्या तदस्तादिना विच्छेदानम उक्त स्तुति प्रसंगा आदि शब्दार्थः। वक्ष्यमाणरीत्या
ऽजं विशिष्टं एकदेशानुवृत्तिमंडूकप्लुतिस्तावश्यकत्वादाह किंचेति। अनित्ति। यत्वेनानुवृत्तावाहि शिष्टगणसूत्रस्यैकदेशस्यैव तद

ष्यागमनं। तसस्तेतु आकार विभागः। सूत्रानुकरणात्लुक्प्राप्तौ तत्सुस्पष्टं हृद्यस्तनेके षांत्वष्यागमनमितितिङिष्टतसमेतदितित्वं। अतएवास्व
राहाहा। यदेति। किंवचनेनेति। तिस्वभावस्य सामर्थ्येनस्पर्शलिंगतपा अश्रुतिकल्पनं विनाप्रमाणाधीयोगाद्वर्णप्रभाविनितेकल्पनेप्रसत्त्व
असामतिवं थाद्वारश्चेनयोगेन लघुनोपायेन सिद्धौ अनेकदेहवृत्तांतानुसरणे गौरवात्तेइम्प्रसारवानेरमणीयमितिकश्चित्तात्तत्त्वि
तलक्षणायेति। त्रिंशत्तसुष्टश्चक्तस्सकृत्कारेलक्षणात्। लक्षितेनकृत्कारेण त्रिंशतामुपस्थितिरितिलक्षितलक्षणा। एवं च विभिन्ना
र्थे तान्नैकशेषइति भावः। परत्वेन वाध्यत्वादिति। इदं च पर्यायेदेशपक्षे। कालेतुगुणादेर्द्विविधो प्रमाणात अंतर्यस्थानाश्रयणामेव।
अतएवक्तोःकिल्करणं चरितार्थं। एवं चानिपमस्वप्राप्तः इत्याकुः। एदेवसादिति। स्थानकृतान्तर्यानाश्रयणादि। किंचेति। गुणा
दि द्विविधोप्रमाणात अंतर्याश्रयणे न पूर्वोक्तदोषा इति दोषांतरप्रतिपादकमेतत्। सर्वादेशः स्यादिति। सामर्थ्यादेवोपजीव्यवि
रोधस्याबाधइति वोध्यं। तस्मादिति। इदं कैयटानुरोधेनावसक्तेोरेफश्रवणमापाद्यादूलग्नहरणापकर्षपक्षेसंयोगांतलोपप्रा
प्त्यभावात्। वक्ष्येइति। वदेतदितिभाष्यात्कृतुतन्नध्यपतिन्यायेनाप्तार्थमितिभावः। अंतस्सपदस्येति। निर्दिश्यमानस्येतिन्या
यादंत्यस्यपदस्यसंप्रगोस्यस्यादितिभावः। नकर्तव्यमिति। अलेवांत्यस्यनान्यइति। नेष्टसिद्धेरितितद्भावः। सर्वादेशइति। ए

वंतीतङः। सर्वादेशत्वेनस्मादित्यपि बोध्यं। अंतरंगापि परत्वेन बाध्यते। तातङीति। गुणवृद्धिसंप्रसारणापवर्ग्यङिल्लेइति शेषः। अनंतरमिति।
रादिसूत्रानुवृत्त्यर्थमत्र पाठः॥ उपपत्तिरिति। एकवर्णलाघवादिति चेत् स्पष्टत्वार्थम्। कारोच्चारणसामर्थ्यं लभ्यार्थानुवादकं तेति लाघवमि
तिभावः। न सर्वादेशे तेति। गुणाभ्यस्तादेः। एकांततत्त्वपक्षे हि। अत्र पक्षे अनादेशसंबंधात्वाभावात्। प्रयोजनाभावान्नक्रि
यत इति ज्ञापनप्रयोजनमस्तीति भावः। अंतरंगमेयेति। उपदेशे रसस्य माधात् प्रधानक्रियान्वय उचित इति भावः। इवर्णेत्यो
दिति। ओतस्तस्योच्चारणार्थत्वाद्विसंसमेतत्। विस्तर इति। पूर्वफलाभावादनंतरसूपदेशकालाभावाच्छादीनामितस्तानस्मा
दित्यभिप्राय इति भावः। एवं चाशिष्यग्रहणस्यावश्यकत्वमिति तत्त्वम्। अकर्तुमिति। एवं हेतिशेषः। उत्तरसूत्रे फलं तु स्फुटमे
वारतिशय एको लुभव्याख्यास्यामाप्तमस्याह्निकं॥ भव्यमिति। पचादिषु भव्यादिगणपठितत्वात्। क्रियावाचकत्वाच्चास्योपदे
शेनाविसिद्धं धातुत्वं तथापि। स्यानंतरं तत्परिभाष्यते। परलोकहृदिशिचिन्त्यमेतत्। अंतरंगत्वं तु दूरूपपादं निरवसा
य्येकादेशएव। नाजानंतर्य इति निषेधाच्चाक्षुगभावयन्तेरिति। तस्मात्प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थत्वसभावोभूतपूर्वगति
वोश्रयणीयेति भावः। विफलापत्तेरिति। अत्रापियोगविभागेनलुङ्लङ्लृङ्क्ष्वेवेतिनियमार्थेत्वाच्छिदिनिस्तापाफल

समसत्वाच्चिंत्यमेतत्। अत एवाह। अस्तीत्यादि। अस्तिस्यादि इति। अतिदेशसूत्राणामिह पाठस्तु षष्ठीतिपदानुवृत्त्यर्थ इति स्पष्टमेनं घं
ताइति सूत्रभाष्ये परिभाषा गुणवृद्धिनिषेधादीनां च पाठस्त्वापेरणेति। सिद्धमित्यादिना। धर्मिणां सिद्धं पूर्वमुच्चारितं हलन्ताः अन्या
विधेय इति भावः। आदेश इत्यादिना वाच्य इत्यर्थः। आदेशबोधक इत्यर्थः। स्थानिनउद्देश्यत्वमित्युक्तं रं एकदेशविकारासंभवेनेति। निसव
हानेरिति भावः। इसेतन्त्रपादिति। साक्षान्मात्रालाघवमत्रपाठे भवति तथाचेत्याततिग्रहणसामर्थ्यात् त्यादेरेव ग्रहणमिति भावः। न
न्वेवमप्युभयोर्ग्रहणं स्यात् एकस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति चेन्न। सुप्सस्मैरत्नादेश इति ज्ञापकसिद्धेनादेशःस्थानिवद्दिसति
देशेन वृत्तिरित्युक्तेर्वा भयोरपि कार्यपेक्षाभावात्। इह तु वत्करणाभावे स्पष्टत्वर्थोनुवादकताप्तिनवेति विचार्यते। ख्यापकथन इति तु
सार्वधातुकमात्रविषय इति दिक्। वत्करणमिति। न पदान्तेति सूत्रे चैवं मतिसाधर्म्यकमित्याहुः। चक्षणमपीति॥ इदं तु वत्सर्थे नापि
सुलभमिति प्रागुक्तमेव दूषणं। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्त्यर्थं चेह पाठ इति बोध्यं। यानिषिध्यतेति। अतिदेशे तु किं कार्यं निषेधः सिध्य
तीति भावः। व्यर्थं स्यादिति। घुमास्थेत्यत्रापि क्ङितीत्यनुवृत्तेर्गोऽग्रहणमपि व्यर्थमेव। इदं चोपलक्षणं विभाषाघ्रोणेरिसाहीनां
। न संज्ञेति। लिड्विधिपरत्वे किं किन्न लिट इत्येव ब्रूयादिति भावः। सिध्यतीति। तत्फलं तु देवदत्तः पचतु इति श्रोतृत्वमित्यपदस्त्रसमधिक

२८

28

सोच्यमानो निघातस्ते मया हि स्थानिवत्त्वेतरथेमनेकाल्सूत्रात्सर्वे स्येस नुवसेतां किमादेशग्रहणेनेति चेत् आदेशग्रहणं वासभेदेन
पुनः स्थानिवद्भाववोधनार्थं । अनल्विधाविति उभयोः शेषः । तत्फलं तु अतिदिश्यमानविहितस्वकार्याभावं ने तनाहन्निसत्राप्रातिपदि
कसंतानः । आदेशिभावेति । स्थानी आदेशीति व्यवहारद्वयसर्वेः । अममवीति धात्वार्थेनार्थवत्वाच्चिंत्यमिदं । यथाकृतमेवेति । नचा
देजितिलुप्तषष्ठीकं ॥ यात्ति वातीति निर्देशात् । कैयटेनेति । तदुपपत्तिस्तु सचार्थवत इत्यादिप्रागुक्तैव । विवरणाकृतस्तु षष्ठीस्थानइ
ति सूत्रमावर्त्ते ते तत्र षष्ठीग्रहणं स्थान्युपलक्षणं स्थानशब्दः स्थेवाचीति । तस्मिन्निति सूत्रस्था सप्तमी च निमित्ततायां । योगशब्दस्य
युक्त इति व्युत्पत्त्या आदेशवाचीति । तेन स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थो देशवान्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । गणकार्य इति । यत्तु गणकार्यो येक
तः पाठः शपमपि प्रवर्त्तयेदिति तन्न । सामान्यविहितशपो दैवादिकत्वप्रयुक्तश्यना बाधात् । नहि शप्तत्रवगणे भिन्नपठितत्वनिबंधः । अ
त एव घटादेर्गणान्तरपठितानामनुवादइत्याकरः संगच्छते । इदं वा वृत्तुवर्त्तेने इति पाठमभिप्रेत्य । यत्तु वरणा इति पाठस्तदा र्थभेदाद्धा
दिपाठेन सिद्धिं शंकेवुना । किं च तत्परे स्वार्थे वा इति वत्सदविकरणापो ह्रूपार्थे विकल्पवर्ततीति रूपार्थे पाठ आवश्यक इति बोध्यं । न्याया
च्चेति । तासिलसावे धातुकानुदात्तत्वेन त्वापितत्वादस्य परत्वां । घुसंतत्वा सूत्रस्येनेति । तत्र हि हविवायंनदेवत्तीति भाष्यं । तत्र ह्यपमा

राम०
२८

नश्यति शप्यंतो रातांश्पनिलाघुहान्नमितिफलमेरंसारव्यानं नसंगच्छते। उलंनभवतीतिाापि यद्यपीदमुलेक्तेपि सिध्यति तथापि कमिष्टं इति
नसिध्यतीतिभावः॥ अनलस्सुतेपीति। यद्यपि भाष्ये लितिमध्यमांतमेव पठ्यते तथापि तत्रादंतं। अनलात्मकअदेशः स्थानिवद्भिसर्थ्या
पतेः। तथा च ल्यपोऽनलात्मकत्वात्पयप्रसाहाविद्धस्पात विशेषानत्तिदेशे तु परीभ्यसाहेगुणनिषेधोन स्यादितिभावः। अदाजस्थि रिति
सूत्रे ल्यब्ग्रहणं न्नादेशसामानाधिकरण्यमित्याहुः। अलआश्रयणादिति। सकलविधिपरिग्रहार्थं विशेष्टात्स्थानस्यायो बाध्य
तइत्याहुः। चरितार्थत्वादिति। संबंधसामान्यषष्ठ्येव सिद्धे विधिमात्रनिषेधोपपत्या स्यादिसर्थेबाधनहूप्रा। ऽप्राधान्येनाप्यलाश्र
यणा अड्धात्तुकस्येडि सा होमतिषेधबोधकं विधिग्रहणमेव विशेषातिदेशेतापकांतदनतिदेशे तेषामसंग्रहाय स्यात ह्वप्प
थ्यस्यथमेवेसाहुः। उदेशं चेति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशितिसूत्रेशिकसामानुमानिकादेशसंग्राहकं चेत्पविबोधं। तथा चेति। आस्मि
न्यक्षेतापकसिद्धस्थानिसत्तामात्रमनेनतापदर्शतितत्वातिनगोः सर्वनाम्नि त्वे साहिसिद्धमित्याहुः। नकल्प्यमित्याहो प्रातिपदिक
संज्ञानिवृत्त्यर्थत्वस्यपि बोध्यं। लुङ्क्रमोरिति। आत्मनेपदनिमित्ते यस्क्रमी इस्यर्थो भिमपिणादेः। सिचं वितिा एतद्वचनेन हिमवि
क्रमस्त तच्चेसाहो निषेधो लभ्यते। इत्त्वादिति सान्तु न लभ्यते। तस्मादात्मनेपद इति समस्यैव। स्नुक्रमोरित्यसावन्वपायोऽप्येतेनायुक्तः अ

२६

29

सपक्षस्य इत्याहुः। न कश्चिद्विद्विषयतीति। न तु कार्यो ति देशे पित्र्यादित्व विरहस्य पुंस्कामाम कार्ये सपाक्षे न चरितार्थे स्यादित्व वहुव्रीत्व येर्थाभपति
रहस्य पुंस्कामाम कार्यप्रवर्तकत्वमानाभाव इति चेत्। आदित्वमात्रविरहमत्ता मात्तकार्यसाम्प्रतिधासामर्थ्यात्कार्यमात्रातिदेश इत्या
हुः। अगकार्यो ईनोति। स्यानिनो ऽ इंत्तलाभावात वार्तिकस्य तर इति पाठः। म तर इति पाठः। मत इति पाठ्स्वयमर्थः। अहीर्व इत्येन नहीर्घभि
न्नोऽकस्याहि वक्ष्यति। रत्स ऐराहस्तामि छ्वतीति। नापयतीति। यहि लकारः। अकस्यार्थः। स्पात्तर्व एकत्वाभावादेव लोपेनेति। किं द
त्वग्रहणेनेति। आक्षेपेणेति। यः सरत्माद्वावति व्यपेक्षितंत समेतत। उकारोऽभविष्यतीति। सकाराद्वयस्यैकोस्ति पिवक्रयं। तस्मा
दिति। भाष्यकारीयसंहितापाठपर्यन्तानुधावनेमत्यग्रहणापकर्षस्य प्राबल्यबोधनेनापि कृतार्थेन संयोगात संयोगान्त स्य संस्यर्थबोध
कमित्याशयेनोपसंहारोऽयं। प्रतिषेधश्च इति। ह्टह्लो स्या। नि व्रते नाग सम्प्रार्थ्यते तत्वेहं ति संहति भावः। प्रसंगादिति। सिज्निति तां गल सो
पदेशिकस्य सत्वाद्धाः तुल्य स चत्ताहृग सैकस्यत्वात स्यात् निवम्हा वानपे स्यराण द्धार्ति केनन सिध्यतीति भावः। नायं परावुत्तिति। इध्यभा
वस्य प्रागुक्तरीत्या सिद्धत्वे पि तत्वांशप्रत्यास्मानायेदमुक्तं। एतेन सावुत्य पिज निवध्योरिति वृद्धि निषेधेन सिद्धत्वात्कुनपर्यंतधावनं व्य
र्थमित्यपास्तं। न च वधहिंसायामिति भोवादिकेन सदृद्धि रूपस्यापीष्टत्वाद्वधी हिंसाद्यर्थमहं तत्वाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यं। आगतो वारि

राम०
२६

तात्पर्यात्तस्य काचित्कत्वाच्च। अत एव हनो वध चेत्यत्र नियोगेन वधादेशविधानं चरितार्थं। अन्यथा वधेरेवानुबन्धात्। अनो घञ्
त्ववापीष्टत्वाच्च। वधस्य प्रत्ययोत्पत्तेरन्तोदात्तस्यापि सुलभत्वाच्च। सोपसर्गेऽपि प्रतिघात इत्यादौ घञ इष्टत्वाच्च। किं वा प्रत्यय एव। सिद्धं ते
पि वधशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात्स्वरयोर्विशेषाभावेन घञन्तस्यैव घातादिप्रयोगहेतोरन्तत्वमित्यस्यापि वक्तुमशक्य
त्वात्। अस्तु वा सोपसर्गनिवृत्त्यर्थं तदिति दिक्। यद्वा वधिर्वीष्टितीय यच्छब्दप्रयोगात्तु निपातैर्यद्यदिहन्तेति निषेधद्वारा एति:। तिङ इति निघात
भावबोधनार्थो वाध्येतेति। उपसर्गप्रत्यये आदेशे कृते यथा निपातस्वरः सतिशिष्टत्वात्प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरं बाधेतेत्यर्थः।
वधितव्यमिति। अनुदात्त एकाचेत्यर्थः। अदन्तत्वादिति भावः। करिसादीनामिति। अन्यथा तनो नित्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वस्य निवर्त्त
नात्। एवं च विभित्सतीत्यादौ रकाच्चमपि शिष्युपदेशेन वबोध्यम् अप्तत इति धातुत्वं लोपदेशिकमपि वक्तुमशक्यमपीति भावः। अस्ति भ
द्वोतुल्याद्वा तुसपार इति सूत्रोपक्रमग्रन्थस्य तुल्यवामनुरोधेन बोध्यः। संभवत्येवेति। सीयुट उपनैमित्तिकेनान्तरंगत्वाद्धेः पूर्वमेवेति
भावः। असेभवादिति। यद्वावधिर्षाष्टसादौ सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरबाधापत्तेरित्यर्थः। हलः स्यादिति। तस्य स्यानिवत्वात्पुनर्वृद्ध्यभावेऽ
ति भावः। तच्च हंतेः सीयुडि संशविना षिवधेः सीयुवाद्धधातुकस्येतीडापि सिध्यतीति तदंशस्यानर्थक्यापत्तेस्तत्सामर्थ्याद्धंतेरंगस्यापि

३०
30

बाधइतिशंकाशयः। संतप्रतिषिधइति। स्वंतेतिलुप्तषष्ठीकं। त्रयादेशस्येत्त्यापेक्षसत्तस्य समासासंभवादित्याहुः। अतोविभाषेति
।निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादिति भावः। स्वरइति। बहवो गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तो बहुगुशब्दः। सु
साधत्वादिति। सापितेऽपिचाशित्तार्थ्याभावाच्चेतसपिबोध्यं। इतिवाच्यमिति। नचाभ्यासग्रहणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घेबाधित्वा गुणप्रवृ
त्तेरुक्तत्वाच्चार्थो यंत्र्यइति वाच्यं। अभ्यासग्रहणसामर्थ्येनेदृशसंभावनामात्रेणाप्यकृतव्यूहपरिभाषाप्रवर्त्तेतेइत्यस्य यत्रापि
नस्यैवोचितत्वादित्याशयः। अत्रेदं चिंत्यं। असवर्णग्रहणाभावे ईषत्तुरित्यत्रेयङोऽपि प्रवृत्तिसंभावनायाः सत्वाद्विनाशोन्मुखेन निमि
त्तेन कथं दीर्घ इति। यदि तु संभावनामात्रेणानेतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्तर्हि इये षे सत्र कथं गुणसंभावनया ह्रीघेव्या दृत्तिरिति। सवर्णेपीवि
धिरिति। यत्लोपादिसाहचर्येण सवर्णे कर्त्तव्ये इत्यर्थस्यैवोचितत्वात्प्रतिपदोक्तपरिभाषया नुस्वारादिसाहचर्येण चत्रैपादिकानुस्वा
रस्यपवीत्यस्यैव ग्रहणात् चिंत्यमेतत्तारेतेन। यणपवादकत्वनिर्णयेन। सवर्णेपरइत्तिसमाधानंतुचिंत्यमेव। अल्लोपेति। यपत्रात्वे
नस्मात्तर्हि लोपः स्यादितिसंभवनयेसथः। धर्मिग्राहकमानेनपत्रांतरंगेणबहिरंगनिमित्तविनाशाभावस्तत्रैवपरिभाषाप्रवृत्तिरिति
सीरदेवोक्तंचिंत्यं। असवर्णग्रहणज्ञापकताभाष्यविरोधात्। मास्त्विति। सोस्थितिरितितदनिसत्वेनसिध्यतीति भावः। सतुकत्यहृ

एम०
३०

तिअकृतव्यूहपरिभाषातुमानाभावान्नात्रलक्ष्यानिसंज्ञाहेवनप्रवर्त्ततइतिभावः।सुनइत्यत्रेति।असिद्धवत्त्वाभावेभाष्यकारप्रदर्शितोदाहरणनिवृ
त्तिस्वरसाधनार्थो।अन्यथासुपितरंगलादेकादेशितत्रप्राप्नोति।इत्यादिहिमत्त्वेचयति।आदिनावञ्चासःप्रसज्येत।तथेअप्रमत्तं।आदेचउप
देशेइत्यादिग्रहः।बाधनार्थमिति।मपर्यन्तस्यत्वनुवृत्त्याविंहं।तदनुवृत्तौतवममादीनांस्यान्निवर्तनपुष्पदस्यह्लादेनेनादेशविधानंप्रापत
विध्यर्थमितिविवेकः।त्वमावेकवचनस्यत्रमपर्यन्तस्यत्वनुवृत्तेस्तत्प्राप्नोतीतिभावः।मपर्यन्तानुवृत्तिरेवेति।सर्वादेशत्वाभावायमपर्य
न्तस्येत्यवश्यानुवर्त्ततेतत्रपञ्चान्तरंगात्आदेशात्स्तुस्तहिमत्स्यपोतरपदयोर्मपर्यन्तस्यनकापिसंभवतीतितस्मादिशविधानमनुपपन्न
मितितद्धाशयः।यत्तुकेचित्सर्वादेशलाभायपतवममादयःस्यान्निपलक्षणार्थमनुवर्तनीयाः।त्वाहौनौप्रसंगेइत्यर्थः।एवंसिद्धि
मपर्यन्तानुवृत्तिःस्वपाकृतंतल्लत्त्वस्यमिथ्यार्थत्वेतुकोबाधकस्तज्ज्ञापयति।ततश्चतवममानुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्दीपिकेतित
त्रातवाद्यनुवृत्तौमानाभावात्।सिद्धान्तेफलाभावाच्च।इदमस्त्ववचइति।अकृतव्यूहाइत्यस्यप्रवृत्तत्वमवृत्तेः।इत्येवंरूपइति।नयदालक्ष्
णास्मनिसत्वानिसत्वानिस्युविस्तरस्तद्धायंन्यायः।यदात्कार्ययोस्तदानेतिबोध्यं।स्यात्त्वेवेति।अत्रबाण्छादिभिःक्षिप्तंअनभिधानादि
तिबोध्यं।अन्यथापक्षयोःफलभेदोनस्यात्।यश्चादेशइति।एवंचादेशरूपसमुदायकार्येनिवृत्तेताव्यादेशाप्रवनिमित्तकंदुर्वारमिति

मावः। अभावोप्यतिदिश्यत इति। स्थानिनिमित्तिपलकार्याभाव अत्रादेशेपितद्भाव इति तच्चकार्यमादेशनिमित्तकं तदवयवनिमित्तकं वे
सम्भवेतत्। लोपवचनसामर्थ्यादिति। प्रसिद्धिचेति लोपेसिद्धेइतिभावः। द्विपदिकेति। द्वौ द्वौ पादौ ददाती सर्वेषु। अतएवेति। इत्यत्रापि
नभवतीसंतोभंथश्विंतः। पूएदिवलेन अौरस्सम्प सर्वनामसंज्ञत्वेपि आयमितादेस्तान्निरूपितागत्वाभावात्। अत्राचइतिस्वर्पते। तेनाव
एवपश्चादेशः स्थानिवन्नलक्षणादेश इत्यर्थः। तेनस्थलाद्दीनां पराणांदिलोपेगुणोस्थवीयानिसाद्यावावादेशः। विंशतिशब्दाद्द्वि
तिशब्दस्य लोपेतोगुण इतिपररूपंच सिध्यति। सुपुष्ठचेदमत्रेवभाष्यानहिविपुन्नइति। इद्रंटेरित्तिसूत्रेभाष्यस्पष्टं। हरिद्वितइति। तानि
पतिदृशिंदे तिमनिविकल्पितेद्वाविति भावः। जातिग्रहणाद्विति। प्रचिकीर्ष्यान्तरसाद्दीहोषाच्चित्तमिंदं। उपस्थितत्वाद्गुरुत्वरूपमे
वसामान्यंगत्वेतेइति नदोषः। यद्वालघुरेवपूर्वोपस्मात्तस्मादेवपरस्सर्याद्राणात्रदोषइतिकश्चित्। केचित्तु इति। तस्वीकारेहिपू
र्वविधाविति व्यर्थस्यादितितद्भावः। विहितेति। अच्छोपासरखात्रिस्थलाच्चेदप्रवृत्तिः नचलोपेरकावृइतिनिषेधइटप्रवृत्तिः। यस्यच
निमित्तं तेरेणेतिन्यायादिदोषरस्यपिकश्चित्। बलीपस्त्वादिति। पूर्वोत्तरस्माहचेर्येणातिदिष्टइरेवग्रहणाच्चेत्सपिवोध्यं। अवोचामे
ति। केणइस्सादित्यापकात्राजानंतर्यइत्त्वस्यानिसमाश्रिसवाकथंचित्समर्थनीयं। स्थितमिति। तथाचाऊलोए अयगांनलवइतिभा

कार्यस्य चेति परिभाषा ह्यङ्गीकारे ऽप्रसारव्यानमिति। निरप्रत्याहारपाण्मापवादयेति शेषः। अथ शास्त्रीये चेति। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति स
त्रस्य स्थितेनेपस्तादावीकारे निर्दिष्टे तस्य त्रिपोग शिष्टपरिभाषा पाण्मानित्यत्वपरस्थितं सरव्वस्या निवत्वेन सिद्धत्वात् पूर्वस्यैवेति। ध्वनितं चेदं
नवासंयोगसोत्स्वेतादित्यादिभाष्येण। न चेति। पदिद्विपएसात्तर्हि ही र्घो न स्यादिति तद्धितप्रासेति भावः। स्यानिवत्वेनेति। पुणादिरास्य
दीर्घस्यानिकत्वेनपराख्यानपेक्षपात् पूर्वत्वेनेष्टस्य विधेरभावेन स्यानिवत्वास्य केचित्स्मेतदिसाहुः। अभ्यास इत्यत्र रति। इदं दिसं
। अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावेन पूर्वमेवक्त स्वस्य जातत्वेन पुनरप्रवृत्तिः। किंचावार्णदाङ्गमिति परिभाषया पूर्वं वेत्यस्वत्वमेवोचितं
। अभ्यथाकृत्वतुरित्सिध्यापत्तिः। समानाश्रयत्वमिति नियमस्याप्रयोजकत्वात्। यत्तूपधामतांबंधिपदेकदेशभिन्नं कार्यं आग
मागमिभावस्यान्यादेशिभावान्यतरसंबंधेन यत्संबंधीतत्संबंधांगकार्यत्वं व्याश्रयत्वमिति तन्न। अनुनेरसादावप्रसंगादित्याहुः। अ
नादिष्टादचः पूर्वत्वादिति।। वस्तुतेऽङ्गत्वात्। हृिर्णि लोपात्माकरणछ्वोपाविति। तुणिस्यानिकत्वध्यायपेक्षमिति दिक्। क्विबीति। क्विन्तु
न। अप्रत्ययादिसनेनबाधात्। उवडीति। इदं चपगंता क्विजित्यभिप्रायेण। लोपोव्योरिति सूत्रस्यस्यानिवत्वेधातुत्वाभावप्रतिपादकत्वे
युरङ्ग्रयस्तु नामधातोः क्विजित्यभिप्रायेण। एतन्मतेपरणतथाप्यनिष्टंभवसेवेति बोध्यं। स्यानिवद्भावानापसेति। जग्धादिविधावुदे

स्पतावृद्धिरेकादृत्वह। न्तावृद्धिर्नेनस्वाभाविकमनादिष्टादेवः पूर्वत्वेनापि स्थानिद्वारा अकारस्यैव वृद्धिं प्रतिस्थानित्वादित्याशयः। परत्वाद्वृ
द्धिरिति। न च टिलोपोऽन्तरङ्गत्वः परस्मिन्निति सूत्रे २ नाप्रत्ययान्तत्वं प्राधान्यात्कार्यातिदेशत्वं स्वरूपं तदेराप्ताप्तेर्द्वेद्वेर निमित्तत्वमिति वाच्यं
। शास्त्रातिदेशपक्षस्यापि तत्रांगीकारात्। किंचातिदेशेन नापूर्वकार्यं विधीयते किंतु निमित्तारोप एव तद्देशवतिवृद्धितत्वात्रानयैव प्रतीतेः
। अत एवेनाद्वेन्वाधिलापाल्लाङ्गुरमिति संगच्छते। पुङ्क्ते इति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति भावः। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। अत एव
सोत्यितिरित्यादौ तत्वारणाय समर्थग्रहणं सार्थकं। रतिस्मितरिति। अकृतव्यूहपरिभाषया आदुणः इत्यस्याः प्रवृत्तिः। निषेधादिति। नाग्लो
पीति निषेधाच्चेत्सपि बोध्यं। असिद्धत्वादिति। आभीयत्वेनेत्यर्थः। आतो लोपाभावे इति। आतो लोप इटि चेत्यस्याभावे॥ निषेधादिति। पू
र्वस्यैव विधाविति आस्थानादपि तद्भावो बोध्यः। निषेधारंभाच्चेति। उत्तरसूत्रे स्वरग्रहणेऽपि लिंगं। स्वजपतीति। अंतरंगानपि विधीन्बहि
रंगो लुग्बाधत इति न्यायात्पूर्वमेव लुकि सोऽजिह्मस्यैव भसंज्ञेति समावाधिकृतात्स इत्यवाध इति भावः। कृत्संतेतसात्वमिति। नञ्समासेप
रस्मिन्कृत्स्वबहुत्तरपदके समासंत्वात्पूर्वमुदाहृतं। बहुव्रीहावितितदर्थः। विशिष्टकारस्येति। कृत्संतेतसादित्यनेन। अत एवेति। अकृतव्यूह
परिभाषास्वीकारादिति भावः। आश्रीयमाणायामिति। स्थानिमप्युक्तमेवातिदिश्यते न त्वादेशमप्युक्तं वार्यतेति पक्षस्वीकारे इत्यस्य

राम॰

र्थः। अकुर्व्योशणमिति। अकुरुस्आरणमिति स्थिते पूर्वपरयणादेशे उकारलोपः प्राप्नोति। पूर्वं पूर्वपरणादेशे उकाराभावात्कस्य लो-
पः स्यादिति। अत्र चः पूर्वत्वसमत्वादिति। न च वा ससंस्कारपक्षे एतल्लोपशास्त्रशिष्टशास्त्रयोर्युगपत्प्रवृत्त्या तस्य दुर्लभत्वान्न यपरत्वाच्च
स्था विप्रतिषेधाभावादिति वाच्यं। येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणं तेन क्रमेण संस्कारस्योचितत्वादित्याहुः। वस्तुतः सामर्थ्यादिति। प-
ष्ठाजादित्वविनादित्येतत्सामर्थ्यादित्यर्थः। एवं च द्वितीयपक्षेऽत्र कुर्वेस्य लोपविधिसामर्थ्याभंसंज्ञायां ख्यातिवले पहसंज्ञायां तु भवेदे-
वाचाचिकस्यैकादेशपूर्वपरानामुत्तरपदलोपो कृत्व्यवसने नवाधिकः सिद्ध इति भावः। समप्रमीपक्षोपीति। पक्षसमीपक्ष एवेसर्थः।
अत एव गणपतीसादेन वृद्धिः। अचोपरस्मिन्नित्यग्रहणं तु न्यायलभ्यार्थस्यैवानुवाद इति भावः। कृतमिति। एद एधि ते तस्य स्थानिवत्सा-
पिचारितार्थ्यात्। किं वा हलंतविशेषणस्यानिसंहलंतत्वे सार्थकतया चारितार्थ्यं विषयसमीपक्षे पिसंभवति। फलं तु जुगुप्सत इत्यादौ
पुन्याद्वृत्तिरेवेति चिंत्यमेतदित्याहुः। अत एवेति। पूर्वकृतत्वादेतस्यापि बोध्यं। कश्चित्कमेवेति। अत्र मानं वाच्यमेव भाष्यप्रयोग इति
द्विकाकरिष्यत इति। तच्च पचभिः म्यश्रभिः क्रीतः पटः पंचभ्यः मुद्राभ्य इत्यादिसिध्यर्थमावश्यकमिति भावः। द्विगोरिति। कृते तत्तनुस्वार-
हणस्यानुवर्तमानसरसवर्णे स्वेव ग्रहणमिति भावः। एवं च ततसंग्रहण्यक्षिप्तमिति ध्वनितं। मामादिकमिति। नांतस्याधातुत्वेन व

वकारस्य धात्वपधत्वाभावादिति भावः। न करिष्यत इति। एवं सति तपरकरणं वैयर्थ्यापत्तेरितमाशयपक्षतया हूपरिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकत्वे
न चिंत्यमेतत्। तपरकरणं हि स्यानदनलाही लोपव्यावृत्त्यर्थमित्याहुः। धिसकारेति। यद्विति सूत्रामारभ्य सलोपविधायकेषु सिधे लोपइति
वाच्यमित्यर्थः। अभ्युः सतिपक्षालंबनेनापीति। बहिरंगस्यासिद्धत्वादपीति बोध्यं। क्वौ लुप्तमिति। सममस्याऽजादेशउस्ते न नसंबंधेक्वि नि
मित्तस्य लोपव्यतिरिक्तादेशस्यासंभवादित्याशयात्। उत्सक्षोऽङ्खवर इति बोध्यं। विशभूमाद्यात्म्यादिति। अन्यथाने वेंछाय तउसेव वद्दतइति भावः।
।पणीति। उवङ्तुन। अल्लोपस्यस्थानिवत्वेन ऊकारांतस्य धातुत्वाभावात्। सुसाध्यमिति। तथा चरप्रिति क्वौ लुप्तमित्यस्यनाऽ
साधारणमुदाहरणमिति भावः। असिद्धत्वादिति। नाजानंतर्य इति पंचमं तवापत्राश्रस्तो त्रैवतादितिकान्मेजंतस्त्रेसिद्धांतादिसा
हुः। पचपीति। चिंत्यमेतत्। दिवेरावारक्किंवतास्क्किपिफलभेदात निरनुबंधपरिभाषापक्षेण। प्रत्युक्तावित्ति। क्विपि ऊठोदुर्वीरत्वं। उि
वोधातुत्वाभावात् ऊढाहार्यमिति। न चात्रांतरंगत्वात्पूर्वमेव पूर्णा॥ अंतरंगानपीतिन्यायात्। एतेनांतरंगानपीतिन्यायः सामासि
कत्वं विषय इति तद्भानस्य त्रस्यकैयटः प्रास्त्तः। अतएव स्वमोर्नपुंसकादिति लुको वलवत्वा। एङ्ह्रस्वादिति सूत्रभाष्येक्तं संगच्छ
ते। अत्र त्याहीदिति टकितस्याध्यद्वैतिलुकित्तुक्तहितेतिडीषालुक्। स्थानिवत्वादिति। एतत्सूत्रस्यभाष्यरीत्यापुरुङ्गावसीका

रेतुपसेत्ति लोपप्रसंग इति बोध्यं । भाष्ये स्थितत्वादिति । पक्षेतदर्थेकल्पनायां मानाभावः । पठपतीत्यादावुपधासंज्ञात्वेपि उपधामा
ऽजि । अल्परत्वाभावेन हृद्ध्रुस्वाप्राप्तेरिति लोपस्य स्थानिवत्वात् । अत एवेयं ऊपर निर्देशसंग्रहणस्य लोपकृतोप्युक्ता । पाठिन्यायत्व्यादित्वा
द्यावुपधात्वेपि तस्याप्युपरि । अपरत्वाभावेन हृस्वाप्राप्तेरिति तत्रातत्रतत्रोपधासंज्ञा पाउष्टत्वेपटश छन्मारलः पूर्व उपधाप्रवृत्ती
त्यादिनावाक्यानां कार्यकालत्वे हृद्धिह्रस्वविधायकसूपस्थितिसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधानेपि हृद्धिह्रस्वादिः स्यात् । अ
तः प्रसक्तविधाविप्रावश्यकं । एवं च ऊपरा निर्देशसंग्रहणं तासकमपि सम्प्रयोगेवेति भाष्याशयइत्याहुः । इहेत्यादाहरणमिति । पच्
नाग्लोपीति सूत्रस्य भाष्यविरोधादिदं चिंत्यं तत्प्रथा हि । तत्रस्थानिवत्वेन नाग्लोपीति निषेधानपेक्षांशः किंतु । अग्लोपिग्रहणा
सामर्थ्याच्छानुग्लोपिग्रहणमिति उक्तं । एतन्निषेधप्रवृत्तौ वृत्तद् संगतिः स्पष्टैवेति तत्र तद्भाष्यस्यप्रौढिवादपरस्यावश्यकत्वात् ।
गतार्थत्वादिति । इदं परमतानुवादमात्रं सामर्थ्यादिति । अन्यथा चिस्मगुलो रीति सूत्रेमितांहृस्वमेवविकल्पयेत् । वार्त्तिकम
सारव्यानावसारति । अट् अ्योततीत्यत्र डः सिधुड्याट्टत्वं र्थ्येदं वार्त्तिकं । न चात्र सकाराभावादिद्रधुणे नेतिवाच्यं । सकारोपदेश
एवायमिति सिद्धान्तात् । ननुप्रमाणं नास्तित त्राह । मधुगिति । मधुश्च्युतमाचष्ट इति णिचि टिलोपे किपिरूपमिदं । प्राप्नोतीति ।

तिा शकारोपदेशे इति शेषः। दृष्टांतं चैतद्वार्तिकं तदुदाहरणं प्रभाष्यप्रमाणापादितपते। नन्तु तिलोपस्य स्थानिवत्वान्न भवति स्थवत्वादृ
गस्य मत आह। सकारो परे शसामर्थ्यादिति। क्वौ लुप्तमिति। तस्य हो वृद्धि इति लवनंतरस्येति न्यायात्। वैत्रामि हृद्दसस्यैव निषेध इति भा
वः। परत्वस्याश्रयणे हठत्तप्रमाणाभावा। तस्य पतेत्तणिति केपदं ग्रंथस्यासंगतता। प्रचेत्य चिंत्यो यं केपदं इत्याहुः। इह ति। तस्य हो
घृ इत्सत्रे सर्वः। माधुव इति। दुल्य्यहस्यापकर्षपक्षेपि प्रथमोपस्थितत्वात्त्रे अकारलोपस्य लोपि क्क विलोपापत्त्यै। सवर्णपरणः। परणः। प्र
तिषेध इति वार्त्तिकात्। किंतु तद्धिवत्वस्यैवेति प्रथमपक्षेपि माधवो रवगणीय इत्याहुः। येननाप्य वृधानेति। निलपतेद्दलपत इत्या
हा वव्य वधानेवरितार्थत्वादिदं चिंत्यं। न च तथा सति निर्दुहरिर पता वित्सवद्धूयादिति वाच्यं। दुः स्थित्तम् पनमित्याहो बयात्मसु
प्रसंगो भावेपि प्रसंगात्। अतो रेफविशेषणपक्षो दुष्ट एव। तस्मादाघपक्षे मन्त्वापतदित्यादिसिद्ध्यर्थमेवृत्तवे प्रतिप्रसवः। का
र्य इतित्तत्त्वं। एकदेशविकृतस्येति। इदं चिंत्यं। आनुमानिकस्यात्वादेशि भावस्वत्वेपि विकरणस्यानर्थकत्वेन तदंतस्यापि तत्वे
नस्यात्वादेशाभावकत्वेनेमानाभावः। आनुमानिकस्याथ्येवस्येव विश्रांतिः। अत एव भाष्ये एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंक
र्त्तव्यमित्युक्तं। अत्र च परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन प्रसाख्यातं। बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न होढ इति तद्वक्तुमुचितं। व्याख्यानद्धय

मितिसामीप्यमन्वाती विशेषणं नकाखेतिभावः। पुरणातीति। पुरः प्लवणालपोस्यमगेत्व प्रतिषेधादिदं चिंत्यं नामीस्तुक्रमिति।
।अन्यथानुटो ऽसिद्धत्वादेवतत्रापिनभविष्यतीतितत्कार्यमन्वापकमितिभावः। अचिणोजादेशइति॥ सिद्धासाध्यसमभिव्याहारइतिमा
येनात्निमित्तादेशस्सस्य थः। रं इवात्तश्रोणालरत्तत्रभाष्यकैयटयोः स्फुटंतापकबुलेति। अजादेशसपवनहितेपिस्थानिचदिति वा
कार्यत्तरंकल्प्यते। अस्मिंस्त्वसामर्थ्यान्नत्तन्निमित्तलप्रतिपत्तिरिति भावः। निर्वाहइति। सतमपाप्तेलक्षपुनः प्रसक्तिन्निसनुवर्तना
दर्थाधिकारादितिभावः। लिटीसाहपेपीति। तथाचहितुनिमित्तलमेवनास्तीतिभावः। प्रातिशाख्यीत्येति। परसमीपसमनु
पेसतिकल्पित। इतिसंगच्छतइति। अन्यथावृतइसस्लोपः स्यादितिभावः। अनैमित्तिकमात्वमिति। अतएवकप्रसपबाधना
र्थेह्वावामस्येतिसत्रेद्वेज्येज्ञोः पुनरणविधानमर्थवदिसाहुः। विशेषाभावादिति। अजग्रहणाभावेरूपातिदेशेप्रमाणाभावादि
तिभावः। हित्वाभावसंभवादिति। एतेनलक्ष्यानुरोधाद्रूपातिदेशाश्रयणेदोषाभावइत्यपास्तं। निरवकाशत्वादिति। ननुत्तादृश
स्यविधेर्विशिष्यकल्पनेमानाभावः सूत्रेतुतद्दितिरिक्तेचरितार्थमितिचिन्न्यं। त्रमपेषांग्रहणेनदृष्टयत्नव्यापारवोधनादुत्लादिशे
षस्येवविभाषास्येवरितस्यापिवाधापत्तिरितिभावः। युगपद्प्राप्तेश्ववाध्यबाधकभावाभावः। किंचवार्त्तिकमावश्यकं। विभाषा

न्धेरसस्याभावे प्राप्तस्य लिङ्गस्यासमस्येसस्याभावपीति रिक्तो दोषतादवस्थ्यादिति। न चैवं संप्रसारणपूर्वत्वमजादेशोऽस्त्येव। तस्य द्विर्वचननिमि
त्ताज्निमित्तत्वाभावात्। दिगिति। व्यवधानान्निषेधाप्रवृत्तेः। संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादव्यवहिते निषेधप्रवृत्तावपि एकवर्णव्यवधाने
ऽप्यथोक्तरीत्या हेत्वाभावान्निषेधे न प्रवृत्ते ऽनेकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावात्। स्विसमेत्तता। तस्मादीजादेरजादेरसेवत्। तत्किं प्रयोज
नमिसाहुः। फलविशेषाभावादिति। अस्मिन्पक्षे णौ चङ्युपधाया इति सूत्रे णिग्रहणं कार्यं प्रत्याहारे तुनेति फलविशेषोऽस्त्येवेति केचित्। णौ चे
वेति। नन्वनेकेनेसक्तणिचैवेति कुतः। स्वनशब्दाहाचार क्विबन्तात्सनि सुटाप्ययकेनैव व्यवधानस्य संभवात्। न चाप्रत्ययपलसेणान
किवलीति द्वाभ्यां व्यवधानं। तस्यास्यानि वत्तत्रतुल्यतया निहत्तो व्यापाराभावादिति चेन्न। उदहृत्विति। एतत्प्रारम्भस्य हएवेंसतो ग्रं
यश्चिसद्दति कमुधातुमनोरमाणां पतमनोरमापूर्वापरे तं ग्रंथपर्यालोचनया लभ्यते। तत्रतन्म तंतत्सिद्धांते नैवपीजितमितिवा
समाधेयं प्रकल्पयचेति न्यायादिति। ग्रपट्‌द्रा स्वापहस्वापुयत्लस्कर साहुः। स्थ्यावारीरिति। अंतरंगत्वाद्विहुत्वात्सूर्वमिति। सन्नाती
यापेक्षं हीति। अभ्यासोत्तरखंडे ऽवर्णो। यत्रैलभ्यत इति। नलोजटदिति तथा। ज्ञापकमिति। वापदिवमत्तेरति शेषः॥ इति शब्दकौ
स्तुभव्याख्यायां प्रथमाह्निकं॥ अह दर्शनेन। एषासंतेतिनचुस्वरूपमप्यर्थः। तद्दतीतिरिक्तस्याभावरूपस्यात्रार्थस्य विवक्षितत्वा

राम०
३५

तस्महासंज्ञेति। लोपं लोपरत्तान हि श्रष्टो लोपनक्तिपा। शास्त्रतो लोकतो वेति। अग्रहिमामागषिकएकवरकर्मिकोसारन्नक्ति मे
सत्रत्तासंपनितुग्राममुपविश्पसत्रेति षंप। शास्त्रमिद्दुलादिति। ज्ञिानिरूपितंश लाभावाद्वा दूरप्रसंगइत्यपि बोध्यं। आगमस्तावि हि वि
धानप्रतिबद्धा। अलोंसपरिभाषाप्रवृत्तेरिति। किंच लोपस्य सर्वादेशत्वे तस्य लोपप्रतिसत्रेतस्याग्रहणामनर्थकं स्यात्। तद्विसर्वा
देशार्थमितिस्थितं। विहोलोपरत्वस्य सर्वादेशत्वमस्तीति निर्देशानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं। आमाम्नेनेति तस्यागतिकत्वात्तिरूपत्वादि
हार्यमपिप्रसपग्रहणं कर्तव्यमेति हरदत्तः। नास्ति विशेष इति। ननु कुंडिना नामपत्यानीति पुत्रापत्यविवक्षायां यजि जो स्ति फकि
लुगलुकोर्महान्विशेष इति वाच्यं। गोत्रे लुग्चीसत्र तेक कौडिन्यापे गोत्राधिकारविहितप्रत्ययभिन्नानां दिः स्माग्दी व्यतीपोगत्स्यते
इतो विशेषएव। अतएवाकोरेत दुहन्हणाम्नध्यामतप्रसपपरागेपवहृश्यते। गोत्रेतुलुगचीसत्रपस्कादिभ्यइत्ति प्रकरणवि
हितस्यैवालुकत त्रैपप्रवराध्यायस्थमेव गोत्रंगस्यते। कुंडिनीशब्दात्त्रिष्यन्नं कौडिन्यशब्दः प्रवराध्यायेनगृह्यते इति स्पष्टं हि ती
येश ष्टकोस्तु भरत्यपि केचित्। ध्वनितंचेदं आगस्यकौडिन्ययोरित्यत्र भाष्यकैयटयोः। इष्टसिद्धिरिति। आगस्तीयाइति प्रागुक्तरी
त्यैव साध्यं। नत्वागस्त्यस्यगोत्रप्रसपातस्यैवग्रहणं यथा सान्नवनंतरापत्यप्रसपांतस्यैवेतरदंपीगोत्रग्रहणालुट्टत्तिः स्यादिति चे

३६

36

न्वाकौं डिन्मसाहवर्येरणगस्यास्या पिणीत्रमस्यंतस्यैवग्रहा हिसाहुः। मापिकेति नलुमतेति निषेधो प्रत्ययमानं। अवधेयमिति भाविसंज्ञावि
नाश्चविधीनानोत्रपः। ततस्तेरिति। आघप्रत्ययग्रहणं तु मुख्यप्रत्ययलोपग्रहणार्थमिति नाप्नीपेति सिद्धं। अन्यथा परत्वादुपधालोपे कृते
पुनः प्रसंगविज्ञानान्न लुनाति कलोपः स्यादिति भाष्यकृतः। न लुमतेति निषेध इति। लुमप्रत्ययनिमित्तं गस्य पकारं प्रति तस्यैव प्रनिषेधः
। अतएवौ आत्मन्त्रीर्घ इति वक्ष्यते। प्रकृते चोकारमात्रस्यापमादेशः न त्वंगस्येति द्विधा बुद्ध्वेदं पत्वमिति चिंत्यमेतत्। तत्त्वेनेति। आ
र्द्धधातुकप्रत्ययाधिकरणात् तावच्छेदकधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः। एतेन पदं लुकापि चोक्ते नैव निमित्तत्वादि धातुकत्वेन निमित्तत्वं प्राप्तलोपलु
वाघसिद्धिरिति पराक्ता। कैयटीमस्ति। सुष्ठु धीयते ऽस्मिन्निति सुधीः। अधिकरणे किः। हे सुधे हे क्रुस्त्वं। पतः अरिवधात्स्मरणं
सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः सुष्ठु शत्रुनाशको वा भव हिम्यतो वधं लाघवतो ऽनापस्त्रिन् चरणमस्त्वर्थः। वक्तृतोऽरिवधात्स्मरणात् सुधेवा वा
मत्तमिवसुधेत् तिजनकस्सुकः शत्रुनाशकभवंतमास्त्रिस्येतिशेषः। शिंषपूर्ववत्। उपापांतरमिति। अनुनासाहचर्याद्विभक्ति ला
नाक्रांतस्यैव सिग्रहणमित्साकारकं। एवं च भाष्यमतेपि मित्रशीस्त्रिसे तत्त्वाद्वत्त्वर्थमुपापांतरमन्वेषणीयं। तच्चशास्त्रस्त्वं क्विु
ति। ततो ऽपि नियमार्थमिदं। अजादेशे च रञ्ज्येव नान्यत्रेति हल्ग्रहणं चमात्रं त्विति धेपात्त्वमापीति। निषेधवादिनापीत्यर्थः। उपसंहा

राम० ३६

रापतिरिति। इत्थिरांपुरोडाशं चतुर्द्धाकरोति। आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीत्यनयोर्विजुहुतरत्ति। अत्र श्लोरवःयरस्मिन्निति स्यानिव
लाङ्गुणादिकं कुलेनेति त्रिंस। पंचेति। अत्र पदसंज्ञापिनेति भावः। उगिनिषेधान स्यादिति। परस्मैपरपरस्यतातङोनयोरभावलक्ष
त्वतु चिंत्यमेतत्त। पूर्वेग्रहणेनेति। प्रत्ययेपि तीति वक्तव्य निर्दिष्टपरिभाषया च पूर्वस्यैव भविष्यतीति भावः। संज्ञायामुपमानमि
ति सूत्रेऽइति। उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तस्स्यर्थः। चंचेव चंचा। उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञा भवंति। तत्रैव प्रतिकृ
ता विति कस्मात्तस्य लुम्मनुष्ये इति लुप् षष्ठी पाठ्येति। सर्वस्य सुपीति सूत्रे सुप्यभाव सौवर्त्तमाने सप्तमी सप्तनीयषष्ठीपाठ्य
त्यर्थः। आवर्त्तमानं च बहुव्रीहावेवा पूर्वस्वांभाच्चा बहुव्रीहौ भाष्ये हाहरणाच्च। तत्र च सर्वस्येत्यनुवर्त्तते। अत एव सुपी सम्म
न वैयर्थ्यं तद्धि सर्वेतरस्सारावेतोदात्तत्र्यवर्णार्थं। आचारक्विवंतेतु सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणाभाव्यमिति वृत्तिः। सुप इति पा
ठ तु सुबंतात्ताद्धितोत्पत्तेः सत्वेन प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वात्साधु हातम वृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव सौवर्यसतस्मस्त
इतेलस्याप्रवृत्तिः। पथिमथ्योरिति वचनस्यनापेक्ष्यपालाघवस्यस्फुटत्वात्। तदेव ध्वनयन्नाह। तथा चेति।। अत एवांगाधि
रमतिनिर्देशाभावेपि सर्वं त्तोनइत्येतत्सिध्यर्थं वचनकर्त्तव्यतावश्यकत्ता एतत्सूत्रशेषभाष्यकृद्भिः। नास्तिफलभे

३०

37

इत्यतो लुग्भेत्प्रत्ययलक्षणात्प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिभावः फलभेदोऽस्ति तथापि फलभेदस्तस्य विधेयस्वरूपस्य भेदस्तथोन्नतीषः तस्यापि
लुकेति। अयंभावः। नीरूपस्याभावरूपस्यैवस्थानित्वायोगात्। आदेशविधौ हि स्थानषष्ठी स्थानेचप्रसंगः शब्दानां प्रसंगश्चोच्चा
रणात्कृत एवनहि लुप्तस्यानिवृत्तावसहस्रेणाप्युच्चारणात्प्रसंगस्यापादनेन कर्तुं शक्यं। एतेन बुद्धिकृतपौर्वापर्यस्येव बुद्धिकृतः
स्थान्यादेशिभाव इति निरस्तं। नाप्यत इति। नचमापितेपिन चारितार्थ्यं सुप्तिङं तमिसंस्तत्वे त्रिविभक्त्यापदलमादायपदादित्वा
द्वग्निसादित्यस्य सिद्धिरितिचेन्न। स्वादिष्वितिपदसंज्ञयास्तिङं तमित्यस्याबाधात्। किंचस्वादिष्वितिपदस्यपदसंज्ञातऊर्ध्वं
यत्किंचित्सकलमादाय निषेधाप्रवृत्तिरित्यस्येववतापनात्। उक्तार्थस्तुपकृतहरिचित्समभिप्रायकत्वाहुः। तस्मानित्यतायाः
तिषत्वविधौगतिकारकोपपदानामितिपरिभाषानाश्रीयते। अब्रंवादिसूत्रेणावादिग्रहणाज्ज्ञापकात्। अन्यथागोष्ठदस्सादौ
सासदाधोरितिनिषेधाक्षावेश्चादेशप्रत्यययोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ तद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरित्याहुः। वचनंकर्त्तव्यमितिता अत्रा
प्यपदादाविति निषेधोऽनुवर्त्तते तेनषत्वनिषेधो भवत्येवेति बोध्यं। नियमार्थं चेति। पदान्तसंबधाविसर्गः। अत एवपरमवुधा
विसाहोभषभावोनअस्तिचनिमितः कौटोपदान्तत्वप्रवेशः। पयोक्तवान्निकेप्यपदादीतिपर्युदासोवोध्यः। प्रसज्यप्रतिषे

राम०
३०

धेपिप्रतिपदोक्तत्वात्तासहायोरित्येव गत्यनेइति व्याख्येयं। अनुवृत्तेरिति। सर्वस्य द्वे इत्यतः। अनुदात्तं सर्वमपि सतइति केपदोक्ति क्ति
सा। षष्ठ्यंतस्यानुवृत्तिसंभवे विभक्तिविपरिणामप्रयोगात्। लुङीति। लुङ्का लुङि विषयत्वापहारा द्विषयसप्तम्याश्रयणोप्यसिद्धि
रितिभावः। इत्तिस्थितमिति। सर्वस्तोमइत्यादि सिध्यर्थं तु सर्वस्यत्तुपदइतियाऽसंइति कर्तव्योऽत्रयत्नइति भाष्यस्वरसः। भाष्यात्र
युइति। कस्माद्धच येन सलोपस्याप्येवं तुपदस्यएवप्रवृत्तेरिति केचित्। इत्साखिविदिति। एतमपि सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति कुतो नस
त्रितमिति चिंत्यमेतत्। इहेति। तिङ्तिङ इत्यसाहोभाष्यमिति। तत्रशकारवतो ग्रहणं किमर्थं॥ इद्ध्मा भूतं नेदिना। एवंवस्या मि
नाव्नेलोऽमिदित्यामितित तो हलउपधायाक्किती ति एवं तर्हि हि न लोपत्र नप्राप्नोति। मएवं तर्हि क्किति तिनेषापरसप्तमी
साधकत्का। वानशोट्. वा हितिक्कितीसनुवृत्तस्यागविशेषणत्वमेव। प्रत्ययस्यांगांशेउस्थिता कांसत्वादिति भावः। इति स्थितमिति
। तच्चुनस्य विशेषणं क्किते न स्येति। श्रृतानेनादो न दोषः। वस्तुत स्त्वस्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादधिकं कार्यं परिभाषानुपस्थि
तिरिस पिभाष्याशयमाहुः। ज्ञापकाच्चेति। एकः पूर्वेति सूत्रे हर्वपरग्रहो ज्ञापकः। उत्तरार्थेति। त्रेसूत्रपरत्सप्तम्या। आदिति। आ
अमेरित्यतः। व्याख्यानाच्चेति। विप्रतिषेधविषयत्तुइः सिध्युदित्यादि वोध्यः। तएवेति। आगमादिशब्दाएवेत्यर्थः। इत्तेनाभेद

कथं वाच्यवाचकभाव इति चेन्निरस्तं। अधिकाराच्चेति। तेषां समासे तत्पुरुषस्थितत्वाच्चाग्न्याद्य एव न पर्यायाः। नारंभणीयमिति। न तत्पर्य
गयोः किं स्यादित्याह उभयपग्रहणनिवृत्त्यर्थं शब्दसंज्ञेति निषेधस्यावश्यकत्वात्। षडिति षट्षकारान्तेषु षट्संज्ञाविधानसा
मर्थ्यात् तेषां स्वरूपग्रहणं नेति भाष्ये स्पष्टं। अतुल्यार्थत्वादिति। तथा च भिन्नानुपूर्वीकत्वे सति एकशक्यतावच्छेदकत्वमि
ति फलितं पर्यायवचन इति वृत्त्युक्तमत आह। भीम इति। दृष्टान्त इति। दृष्टस्य द्वैनद्वंद्व विशेषणं तेनैकस्य दृष्टशब्दस्य द्वं
द्वाभावाद् द्वं द्वं परिकशेषारंभास्य पापाणां च विरूपाणामपीत्यस्य कशेषारंभास्य सामान्यविशेषयोर्द्वंद्वस्यावाचनिकनिषेधाद्विशेषा
णामेकग्रहणं। राजादौ चा राजेति छेदः। तेन राजशब्दभिन्नस्य राजवाचकस्येत्यस्य पर्यायस्यैव ग्रहणमित्याहुः। शयोप्ये
वमिति। अकोरस्यास्वेतचित्वादिति भावः। भाष्यकारैरिति। तत्र हि विकृतनिर्देशः प्रगृह्यगतश्च सत्रावादेशवारणायायदि तु गु
णात् पूर्वं मकारस्यान्तरात् तस्यासिद्धत्वादुकारस्य लघुपूर्वत्वात् तस्यास्यैर पादेशः स्यात्। कृतगुणस्य निर्देशे तु तस्यासिद्धत्वेपो
कारस्यसत्वान्नाप्तं तत्रोकारान्तरप्रश्लेषेणासिद्धत्वबाधं स्वीकृत्य विकृतनिर्देशः मत्वा स्व्यापते। स्वार्थीयस्यापकार इति। उ
पस्थितिरित्पपदार्थस्तानेन न किं तु तरन्वयबोधः। तदर्थमिति। प्रकरणादिना रूपविशेषस्याग्निमीलइत्यादिः। ऋकृशब्देनोपस्थि

३८

तोतरार्थस्य नवेदनकर्मतयान्वय इत्यर्थः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः साऽकृशत्वादुच्चारितषष्ठ्या तेषां ग्रहणाभा
वेन स्थानित्वलाभ इति भावः। पंचम्या संबंधेनेति। पुरात्मस्य यंशकार्योपस्थितिः तेन च शकारार्थेन प्रवाहादिरूपेणास्व संयुक्त
त्वादिसंबंधेन तीराद्युपस्थितिरिति संकमतं। स्ववाच्यसंयुक्तत्वसंबंधेन गंगापदाद्वतीरोपस्थितिरिति परं। तत्राद्ये पक्षे ऐक्याद्
त शब्दत्वे पित्रदुपस्थापपीतात्परत्वाभावात्ताभ्यां ग्लु तयोरुपस्थितिः प्रागुक्तरीत्यैव वारणीया। द्वितीये त्वैक्यप्रसक्ते वोपस्थाप
कत्वात् तत्रास्येव तत्परत्वं। अत्र पक्षे दीर्घोणामैक्यं स्वरूपं सवर्णी लपरंपरया बोध्यं। तत्कालग्रहणस्य चानधिककालके तात्पर्यमिति
दिक्। भाष्यमिति। पंचमीसमासपक्षेऽतः तस्य तपरकरणस्य सार्थक्यस्यादिति भावः। तस्मैवेति। उपसर्गादृतीत्यत्रैव ऋच ऌ चेति विरूपा
णामपीसेकशेषेणास्लकारो बोध्य इति भावः। यद्वा तपरो ऽणुश्चेति पाठः सवर्णाश्चेति स्वरूपमिति चानुवर्त्तते। तपरो वर्णः स्व
स्वरूपस्य सवर्णस्य लकारस्य च ग्राहक इत्यर्थः। ऋति ऋवेति। उपसर्गादृतीत्यत्र होऌतीति स्थिते द्वयोः स्थाने ऋ इति ऋ
वेति ऋकारादेशो विधेय इत्यर्थः। संदिग्धत्वादिदमुपेक्षा। हाश्च तन्मादिति। तत्कारविशिष्टयमिति। ऋत इद्धातोरिति परकुरक
रणस्य त्वमुखार्थत्वस्यापि संभवितत्वेन सामर्थ्यस्य संदिग्धत्वादिति पूर्वत्राऽस्यैवमुक्तं। सोपमिति। यद्यप्यत्रानणतुपर्णकर्तमा

नमि द्रमरास्तु नियामकमिति चेत्कुशकं तथापि वाक्यभेदापत्तेः। नियमस्य विशेषत्वाच्च विधायकत्वमेवोचितमिति कश्चित्। नियमार्थमि
त्ति। नियमपक्षे विशिष्टा संज्ञेति दुर्निरूपं नियमार्थत्वस्यैवानापत्तेः। एवं च विधिपक्षे दृष्टद्वारा रैजिस्नत परत्वमुभयार्थमिति सिद्धांतानुपप
त्तिः। एकस्य युगपदुभयवैशिष्ट्याभावेनोभयशेषत्वाभावात्। अतः सर्वत्रागतुमातृकारोवनिर्देशः स्यसादि सकारवत्। विभक्तिस्तु
तांतसमुदायस्य स्वरूपार्थत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्। उपलक्षणं तया तत्कालत्वप्रयोजकत्वं उभयशेषत्वं चेति कश्चित्। कैयटेन ध्वनित
मिति। तस्मादुच्चारणे तेषां मात्राकालं प्रतीयते। द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयमिति शङ्का। तत्राधिकरणे स्युरणाकृका
रोक्तिस्तु कथं नेयेति सुधीभिश्चिंत्या। अप्रधानेत्तरीयेति। सा हि संयोच्चारणकाले एवेति बोध्यं। भाष्यादिषु यो लोचुनयेति। एवं हि
तत्र भाष्ये अक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा नाम न एते वर्णा इत्येषां चाए लेमानाभावा इत्यस्याव्याविसाहैत्र अणुदित्सूत्राप्रवृत्तिरिति आशंकावच
नाडूविष्यतीत्युक्त्वा वचनं प्रत्याहारोपस्थाप्येच्चरितार्थमित्युक्त्वा अनुच्चारितत्वात्तत्राप्रवृत्तिरिति आशंकाउदंत हि प्रयोजनं परएते
प्रत्याहाराणामादितो वर्णाइत्तैः सवर्णानां ग्रहणं स्यादिति सत्र प्रयोजनं दर्शितं। एवं च यथासवर्णास्यसंज्ञात्वं एव संगच्छते। विशिष्टस्य सं
ज्ञात्वे हि दीर्घभावे केशवत्प्रत्याहारे केशस्याप्यनर्थकत्वात्याकत्वाप्रसक्तो तत्राणुदित्सूत्रावकाशादर्शनं विरुध्येतिभावः। एतेनेदं

राम०
३६

भाष्यं अणुदित्सूत्रमप्रत्याप्य दीर्घो इति निरूपिता वाचकता आद्यवर्ण एव निश्चिता तत्स्योच्चारितत्वान्न मध्ये विशेषेवें परं न तिकारो कारादिनि
रूपितापि सावर्ण्येऽसेत्तत्संतत्स्मात्सहस्त्रग्रहणात्समुदायस्यसंज्ञात्वमित्सपास्तं। नन्वेवं विशिष्टा हि तन्नणुसंज्ञिनः सा इत्त आह। सहग्र
हणादिति। ततो पायात् दृष्णं एनेति वक्तव्य स्थेयं सद्भावेनापि सिद्धत्वादुच्चारणमेतदर्थमिति भावः। प्रत्याहारपदवाच्यतापि अग्रीपलक्षि
तादयं सवर्ण एवानेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येन निरूढलक्षणोऽसादिव्यवहारस्य संगच्छते। अन्यथा प्रत्याहारपदस्याविशिष्टशक्तत्वे
स्वपदेनापि तस्यैव परामर्शः स्यात्। नहि तद्वाच्यत्वमकारादिषु किंत्वादिवर्णवाच्यत्वं। नहि स्वशब्देन परामर्शःषुशकः। सर्वनाम्ना प्रक्रा
न्तपूर्वपरामर्शित्वादित्यसंगतिः। स्पष्टैव। किंचेति। तथा चैकः कार्यादिनिर्देशानुपपत्तिरिति भावः। सहग्रहणसमर्थतादेजीति। र
इतिवेसां। दृष्टाऽसद्धेतावतिरूपापत्तेः।। चस्तकतत्कसहस्राग्रपतीति संहिता। स्टकटीत्यत्र भाम्लिष्टस्य भविष्यतीत्याहुः। किमस्य परउत्ति
।। तेन विधिशब्दः कर्मवाची। भावसाधने हि कर्मणोऽनुपादानात्साकांक्षतापत्तेः। करणत्वादिति। तत्वं च कार्यप्रवृत्ति। तच्चेदृशस्ये
प्राप्तः शब्दस्यैव संभवतीति पष्ठ्यष्टेन शब्देविवक्षितमिति भावः। फलितमिति। येन करणेन विशेषणेन विशिष्टस्य कार्यं विधीयते
तद्विशेषणांस्यांतस्य विशेषणस्य संज्ञेति वाक्यार्थ इति भावः। नकथं चिदपीति। शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपं विशेष्यत्वं किंचित्क

रेऽन्यावर्त्तकत्वात्। अत्र चेदं भाष्यमेव मानं। ततश्चेति। ओष्ठ्यः पूर्वोऽयस्मादिति विग्रहे शाखाद्दोषः। षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वदेशस्यस्य प्रथ
मावयवत्वाविवक्षा ह्रलवृयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति नायं दोषस्तथापि समुहरूषेतौ साहचर्यव्याप्तिर्होषो बोध्यः। अस्य हीति। उपदेशे लतर
तिसूत्रे आशिषेति भाष्यप्रयोगात्तपरत्वमपरमिति भावः। अतएवेति। तस्याः प्रत्यविधिविषयत्वादेवसर्पः। इरइत्त्वाह्नयइति। एवमादित्ति सू
त्रे कैपटेप्येवं। स्ववृत्तमेवैनेति। किंतु विसर्गोत्तमिसर्पः। कैयटहरदत्तकृतमिति। पतुमुपासहितैः श्रितत्वादिभिरित्सर्थस्तत्वात्पूर्वकाले
केसाहेस्रुपरत्वेति प्रथमान्ते प्रसंगवान्। माहिसमत्तिपारकम्रुपेति तत्त्वीपाभावात्। एवं च मृत्वं तारत्से वार्थो वाच्यः। तथा च लक्षणो वावश्यकी
तिध्येयं। आरभ्यमाणात्वादिति। नच शत्तवद्भावेन सिद्धौ वार्त्तिकं व्यर्थमिति वाच्यं। तत्र हि प्रसमग्रहणापरिभाषया शत्रंतस्यैव लकार्यं तत्तदे
वातिदिश्यते न तु पूर्वस्य परस्य वा जायमानमिति सिद्धांतात्। तत्र चैतद्वार्त्तिकमेव मानं। किंच ऋट्युदाहीनां शतृत्वे ऐमामुरिति नियमार्थ
मिदमावश्यकमिति ध्येयं। महद्वृत्तरपदृत्वाभावादिति। एवं च बहुजरे सत्रजरसादेशउष्ठापत्तिरित्से के अनभिधानमित्सने। रेणीति सूत्रे
रोतीति। यद्यपि प्रत्ययविधौ पंचम्येव पुंक्ता न प्रथमा तथापि सर्वोवस्यापुंक्ष्यत स्पतस्य विधेयंर्थे तथा। तेन केवलात्तरं ताञ्चप्रसयस्सानुं
तत्त्वकारकशाब्दबोधस्सेति। रथशाब्दविषयेर प्यांगरति वचनात् विशेषप्रकारकबोध सैवष्टत्वं। हलशब्दतत्तस्पेह मित्सधिकोस्मा

मान्यप्रकारकबोधस्यैवेष्टत्वेन विशेषप्रकारकबोधार्थं तदन्तग्रहणमिति सूत्रमावश्यकमिति भावः । तदन्तविधिरिहेति । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्ये
त्यत्र । केचित्तु सुसर्वार्द्ध इत्यत्र तदन्तग्रहणम्प्रतिपदोक्तपरिभाषया जनपदशब्दमुच्चार्य विहितो यो जनपदः तदवयवोऽस्त्विति प्रत्ययः । स्मरणगस्तै
एवं च सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धिविधायके नापि तदन्तविधिः ॥ अतोऽस्मिन्प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते । वृद्धिमदिति पदं वैय
र्थ्यापत्तेः । तद्धितग्रहणपरस्त्वत्र तदन्तविधिर्नाभिहितस्तदर्थः । यदि चात्र परिभाषा प्रवर्त्तते तर्हि अतुशब्दमुच्चार्य विहितो य अतुस्तदन्त
स्यैव ग्रहणं किं च वृद्धिमत्स्वेन तस्माद्दावनिकरवान्नं तदन्तविधिः तेन पूर्ववार्षिकरसादिसिद्धिरित्याहुः । ठञ्विधाविति । अधिकारद
स्यार्थः । तेनार्हतीत्यत्र तदन्तपरिमाणसंख्यायाः संवत्सरसंज्ञे सत्र च तान्तं तदन्तविधिरिति भावः । अनार्हीयलादिति । तमधीष्ट इत्यस्य
तदर्हमित्यतः परस्त्वपाठात्तान्नविरुध्यते इति । यथाकथंचित्काले वर्त्तमानाद्वकालशब्दात्तत्र तं द्रष्टव्य इति भावः । आर्हीयमेवेति
। तस्य वाच्यमर्हतीति लुग्भवत्येवेति भावः । कैयटार्यवृत्ति भाष्याद्याहारेणस्यसंकोचत्वे केषांचिदिति । तत्रैव तदन्तविधिप्रसंगः । न त्वान्य
हत्तरलाहेः एवं च परमहाजातीयो न स्यात् । तस्मात्केवलपरादधिकारोपि गत्वेति इत्सहृद्धिः । तत्राप्युत्तरपदाधिकस्मिन्पूर्वपदस्य महता
विशेषणात्तदन्तविधिर्बोध्यः । बहुव्रीहिर्बोध्येति ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थात्लिखयग्रहणादिति । स्विल्लेखशब्दात्स्वत्र कर्मणपुंतानघं

४१

मपत्सुङ्गिति पनदेव पर्वास्पत विभाषयैवसिद्धं देवदत्तस्त्येवेति

अनभिधानेन घञो ऽनुसन्तेः अन्नत्र व तापकव॥ ...नपं... मेवप्रमाणं गात्रांताद्दुति। वाशब्दो गोत्रोत्तरप... त्रिकापेक्षया न
ह्याकर्तव्यमिदं हवेसर्थे। मपरा... ...ता... पेवसि ह्या... ... इत्नरत्नत्रेति हिशब हिर्मतिषु वा हीके... ईश्वर इतानामग्राम
स्तत्रभवो देवदत्त इत्यर्थः॥ निर्विशेषमहाशेषा... पकल्पमहं भजे॥ योमामशेषाः शेषो त्वी विशिष्टवाध्यजीगपत॥ १॥ इति श्री
कौस्तुभव्याख्यायां नवममाह्निकं॥ संवत् १८४१

५१

सं० ८०

व्याकरण

१४८ मध्य कौस्तुभ

१०८

